

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 90
(19523)

2021 чылдың
декабрь 1
среда

Хүннүң үнери — 08:33
Ажары — 16:02
Хүн дурту — 7:29

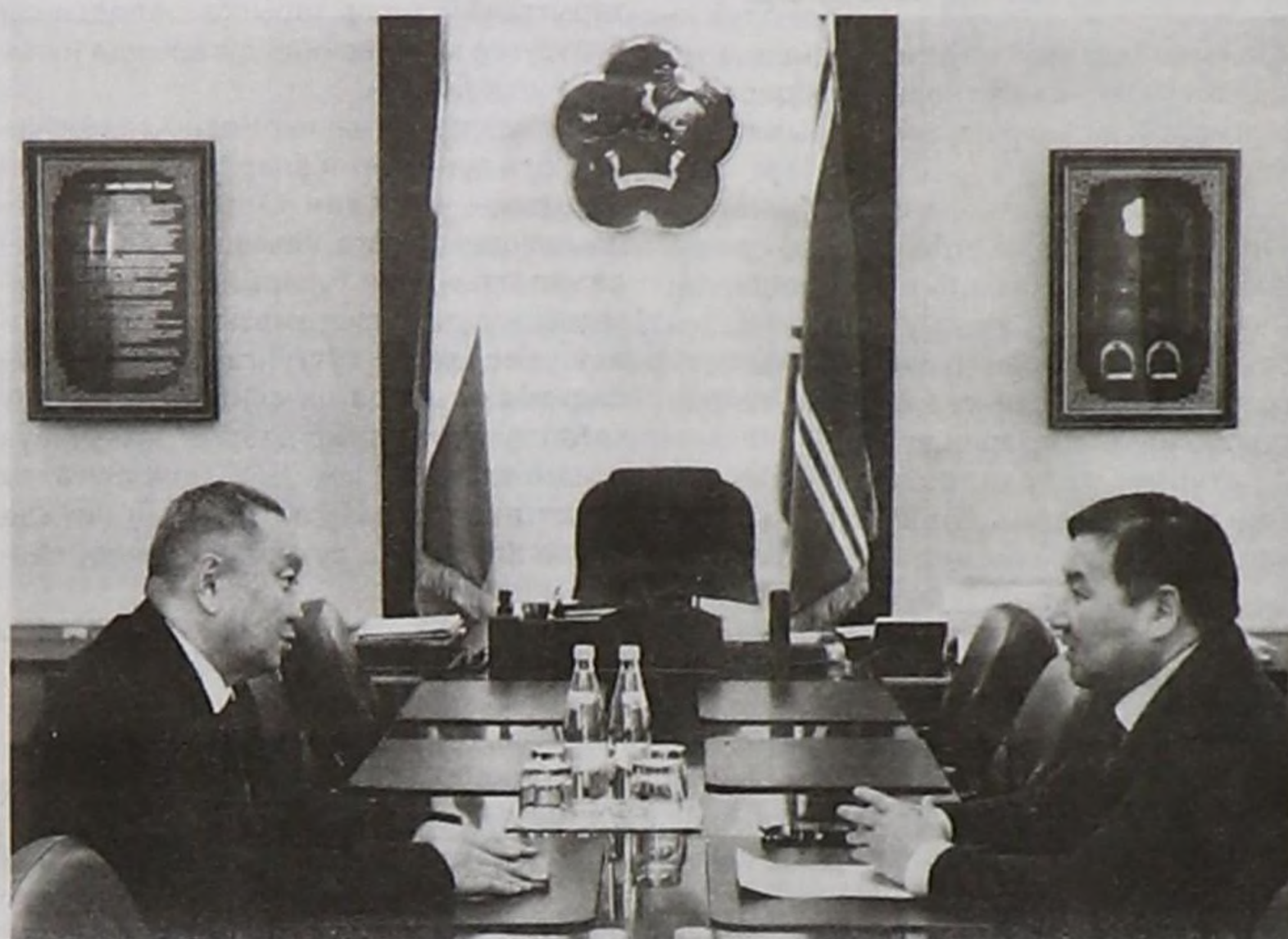
Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажил-херээ

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА АЙТЫРЫГЛАРЫН БЫЖЫГЛААН

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг биле Кызылда Моолдун чиңгине консулу, дээрги Чимид Ганболд ужурашкан. Ужуражылганы Россияның Моол-биле дипломаттыг харылзааларны тургусканындан бээр 100 чылдаанынга тураскаадып эрттирген. Ийи тала кайы-даа адырларга моон-даа соңгаар кады сырый ажилдаарын дугурушкан.

«Транспорт, үлетпүр, көдээ ажил-агый адырынга кады ажилдажылганы, культурлуг харылзааларны быжыглаарын чугаалажып көрдүвүс. Азия – Ожум океан регионунун чурттары, эң кол – Моол-биле россияжи сайгарлыкчыларның харылзаазын хөгжүдеринге кызыгаарлар аразының база бир оруун аждар аргаларны элзэн хандыр чугааштывыс. 2023 чылда ажилгалче кириерин планнаан «Хандагайты» автомобиль эрттирилге пунктузун эде чаартырының айтырын база көрдүвүс. Бо төлевилелдерниң боттанылгасы Тыва Республика биле Моолдун кызыгаар чоогунда аймактарының чурттакчыларынга эки салдарны чедирер дээрзинге бүзүрээр мен» – деп, Владислав Ховалыг бодунун блогунда бижээн.

Тыва Республиканың Кызыл хоорайда 2021 чылдың ноябрьдан ажилын катап тургускан Моолдун чиңгине консул чери ажиттынганындан бээр 20 чыл оюн удавас демдеглээр. Консул чериниң округунда Тыва, Алтай, Хакас Республикалар база Алтай край кирип турар. Чиңгине консул черин ажитканы-биле Тыва Республика биле Моолдун

аймактарының аразында садыг-экономиктиг, эртем болгаш гуманитарлыг харылзааларның шынары бедээн.

2020 чылда Моолдун Чаззаа Убса-Нур аймакка төрүттүнген Ч. Ганболд дээр-гини Россия Федерациязының Кызыл хоорайда Моолдун чиңгине консулунга томуйлаан.

Бистиң корр.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ГРАНТЫЛАР ФОНДУЗУ

ШЫЛГАРАҢГАЙЛАР САНЫНЧЕ КИРГЕН

Президентиниң грантылар фондузу бо чылдың эгезинден бээр, 2020 чылдың төнчүзүнге чедир боттандырған төлевилелдерниң түңнелдеринге ажык-чарлыг демдек салыышкынын чоруткан. Ооң түңнелинде Президент грантыларының фонд деткиишкини-биле ажилдаан чүс эң экилерин илереткен. Оларның санында Тывадан дөрт төлевилел кирген.

Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының, эрге-чагырганың регион органның төлээлери, эксперттер төлевилелдерге үнелелди берген. Грант алыкчылары өскелерниң төлевилелдеринге хамаарыштыр боттарының үзел-бодалын илереткен.

Эксперттер база хөй-ниитижилер шупту 4 муң ажыг төлевилелдерни көргөн. Ниитизи-биле 28 муң ажыг үнелелди, 8 муң ажыг санал-оналды алган.

100 эң шылгараңгайлар санынче Тывада боттандырған дөрт төлевилел кирген:

1. Тыва Республиканың аныяк малчыннарының бири шуулганы.

2. «Хатико» дириг амытаннар камгалаар ниитилел Кызыл хоорай хөй-ниити организациязының «Буянын Тыва!» төлевилели.

3. Коммерцияга хамаарышпас фондунун «Чаңгыс демниг Чеди-Хөл» муниципалдыг социал төлевилели-биле Чеди-Хөл кожуунунун Хову-Аксы суурга буддийжи хүрээни тударынга база ажап-карактаарынга деткимче көргүскени.

4. «Тывалар делегейи» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының «Урянхай – тыва энциклопедия даңзызы» эртем-чырыдышкын төлевилели.

Оценка.гранты.рф ажык порталдан төлевилелдерниң түңнелдерин база аңаа салган демдектерни көрүп болур.

ТР-ниң Чаззааның парлалга албаны.

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

КОРОНАВИРУСТАН ААРААННАРНЫҢ САНЫ КӨВҮДЭЭН

Сөөлгү хонуктарда лабораторлуг тестээшкын аргазы-биле Тывада COVID-19-тан аараан 59 чаа таварылга илереттинген. Ооң эң хөйү 21-и Кызыл хоорайда илереттинген, эрткен хонуктарга көөрдө, ийи таварылга хөй.

2-ги арында

АРАМАЙЛААШКЫН БАЙЫРЛАЛЫ

Ноябрь 28-те Дөгээ дааның кырында Будда бурганның окур-хевириниң арамайлаашкыны болуп эрткен. Аңаа Тываның лама башкылары чыгылып, күштүг ном-судурун ажыдып, сарыг шажынның ёзулалын кылган.

3-кү арында

ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКАГА СОВЕТ ЭМНЭЛГЕНИҢ САЙЗЫРАЛЫ

Улуг-Хем кожуунунун Кызыл-Эник Кудажы аттыг төп ном саңының методизи Сай-Суу Тарыймааның социал четкилерде тарадып турар чүүлдери дыка солун болгаш төөгү талазы-биле үнелиг болуп турар.

8-ки арында

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИН ХӨЙ НУРУУЗУ — КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫН ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Тываның Чазаның хуралына республиканың муниципалдыг тургузууларының баштыңнарын болгаш чагырга черлериниң даргаларын дыңнаан. Оларга бүзүрөткен черлериниң 2022 болгаш ооң соонда чылдарда хөгжүлдениниң арга-хоргаларын олар саналдааннар. Тываның Баштыңының үзел-бодалы-биле алырга, тус черниң чагырга черлериниң төлээлери улус-чонга эң чоок, кижилерниң канчаар чурттап чоруунун хөлчөк эки билер, оларның амыдырал-чуртталгазы экижизин дээш чүнү канчаптарын билерлер. Ооң-биле чергелештир деткимчениң ындыг арга-хоргазы чаңгыс удааның эвес, а чурттапчы чонунун хөй кезинге үргүлчүлелдиг дээштиг болур уjurлуг. Кожууннар «эчизинге чедир бодаттынган» төнчү төлевилелдерни декабрь 15-ке чедир дуjaар уjurлуг. Оларның эң хорамын ажил-хемчеглер даңызынче киргеш, регионунуң социал-экономикуг хөгжүлдениниң амы-хууда программазының боттанылганының иштинге деткимчени алыр.

Тываның девискээри 17 кожуунга база республика уjur-уткалыг 2 хоорайга чар-дынган. Тус черлериниң баштыңнарындан болгаш чагырга даргаларындан аңгыда, ук чөвүлел хуралга ол черлерде быжыг-латтынган кижилер — Чазак Даргазының оралакчылары болгаш сайыттар олур-ушканнар. Хуралдың регламентизин кызырганының ужун шупту кожууннарның төлээлери дыңнаары болдунмаан, ын-чалзажок чугаалажылга хевиринге эрткен уjurажылга хилис болбаан. Сөс алганнар боттарының төлевилелдериниң дуга-йында чугаалап, арга-дуржулгазы байлак

коллегаларының сүмезин дыңнап, а ол ышкаш Чазак кежигүннериниң тодарады-рын негезин айтырылганын харыыларны берген.

Тываның Баштыңы чыылганнарны тургузукчу чугааже угландырып, санал-оналдарын кысказы-биле илередирин, ынчалзажок ооң уjur-утказын чидир-бейн, тодарагай сан-чугаайларны бол-гаш статистика сан-медээлерин кирип тургаш илергейлээрин дилээн.

«Үрмек төлевилелдерге эңмежок хөй акша-төгерик чарыгдаар, ынаар чардыгар күзелювис чок, маңаа дээштиг

түннелди көргүзөр туруш херек» — деп, ол чугаалаан.

Муниципалдарның саналдап турары төлевилелдерниң аразында дыка хөйү көдээ ажил-агыйының хөгжүлдеси-биле холбашкан, аграр республикага ооң ын-дыг болуру-даа чөп. Бир эвес көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр бүдүрүлгелерни, үнүш ажил-агыйынга байдалдарны маңаа ажыдып, эът, сүт, но-гаа-чимис шыгжаар база садып-сайгарар черлерни ажилдадыр чүве болза, көдээге чурттап болурунун бүгү-ле аргалары бар деп, кожуун удуртукчуларының хөй ке-зии чугаалап турарлар. Чыл чылы-биле тарыттынып турар тарылга шөлдери-ниң бүдүрүлгө күчүлери-ниң дугайында чугаа база улуг болган.

Чижээлээрге, чаңгыс Чеди-Хөл кожуун-да 6,5 га дүжүткүр черлер бар. Кожууннун баштыңы Ай-Хаан Ооржактың сөс-домаандан алырга, чемиштиг черлерниң ажыглаттынмайн турарының кол чылда-гааны — суггат системазының чогу. Со-вет үелерде-ле туттунган арыктарның системазы шагда-ла сандан үнген, ону катап тургузуп алыр дээрге, кожууннун акша-хөреңгизи чок. Бир эвес суггатты катап ажилдадыпса, арыктың унунда турар элээн каш суурлар чериниң саа-

рылгазын болдурар. Чер ажылы-биле холбажыксаар күзелин илередип чоруур кижилер кожуунда эвээш эвес. Ындыг чидиг айтырыг Барыин-Хемчик, Каа-Хем, Эрзин болгаш Би-Хем кожууннарның илеткелдеринде көдүрттүнген. Ады кир-ген муниципалитеттерниң сөөлгүзүндө «Делегей кооперациязы болгаш экспорт» төлевилелди иштинге Могай деп черниң 8895 метр ыракшылдыг суггарылга сис-темазын катап тургускан. Кожууннун баштыңы Күдер Монгуштуң медеглээни-биле алырга, далган-тараа бүдүрүлгези-биле холбажыр бодап турар тараачын-нарга суггаттыг черлерни үндүрүп бээр аргалыг апарган.

Уjurажылганы түңнөп тура, Тываның Баштыңы төлевилелди ажилдап кылы-рының, депшидериниң талазы-биле ажил чер черлерде ажык-чарлыы-биле чоруп турарын демдеглээн. Владислав Ховалыг кожууннарның удуртукчуларын күш-ажылчы курлавырларны тодарады-ры-биле оларга быжыглаан черлерни чизелээринче кыйгырган. Маңаа бодунун күш-ажылы-биле көскү чедишкыннерни чедип алган ажил-ишкыр, сайгарлыкчы кижилерни эвилелдээр күзеничг.

Боттарының девискээрлериниң хөгжүлдениниң талазы-биле санал-онал-дарны эчизинге чедир бодап кылырынга чедир ийи неделя хуусаа муниципалитет-терде бар. Оларга кураторлар — Чазактың орлакчы даргалары база сайыттар дуза-лажырлар.

Артур ХЕРТЕК
Белеткээн.

Экономика

ЧОНГА ОДААР ЧҮҮЛ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Кыш дүжүп, сооктар дыңзып олары-биле чонну одаар чүүл — хөмүр-биле хандырылганы чазак-чагырганың доктаамал кичээн-гейинде.

Бо талазы-биле ырак-узак Мөңгүн-Тайга кожуунда байдалды болгаш рес-публикада «Социал хөмүр-даш» губер-натор төлевилелиниң республикада күүсеттинип турарының дугайында делге-реңгей чүүлү «Шын» солуннун эрткен үндүрүлгезинде (ноябрь 27-де үнген 89 дугаарлыг) парлаан.

Амгы, чаа тургустунуп турар Чазактың мурнунда экономика болгаш социал адыр талазы-биле соңгаарлатпайн шиитпир-лээр уjurлуг айтырылгар кайы көвей.

Оларның бирээзи — чонну одаар чүүл — хөмүр-биле хандырылганы.

Бо айтырыгны шиитпирлээриниң бе-тинде, 15-20 чылдар бурунгаар байдал кандыг турганынче албан эглип кээр апаар бис.

Чонну болгаш үрмек хереглекчи-лерни (улуг эвес бүдүрүлгелер болгаш организациялар) совет үеде-ле тургу-зуп каан, кысказы-биле «Рестоп» аттыг күрүне бүдүрүлгези хөмүр-биле ханды-рып турган.

Хөмүр одавас, одалгага ыяш ажыглаар кожууннар — Тожу биле Тере-Хөлден аңгыда, «Рестоп» шупту кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар-га хөмүр шыгжаар складтарлыг, ону чүдүрер, чедирер машина-техникалыг салбырларлыг турган. Оларны «райоп-тар» болгаш «гортоп» деп адаар турган.

Хоозуралдыг 90 чылдарда безин ажылын соксатпаан, чонну хөмүр-биле хандырып келген ол күрүне бүдүрүлгези 2000 чылдар ортан үезинде саң-хөө бай-далы баксыраанындан буураашкынче кирген турган.

«Буураашкын (банкротство) дугайын-да» Ф3-127 дугаар федералдыг хоойлу езугаар, буураашкынче кирген соонда, бүдүрүлгени секпередип, саң-хөө байда-лын экижидип эккээр арга-шинең хоойлу-да шуут көрдүмээниңден, бүгү Россияда

буураан бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизин мөөңү-биле болгаш үрмектеп-даа са-дып турган болгаш ам бо хүнде садып-даа турар.

«Буураашкын дугайында» Ф3-127 ду-гаарлыг хоойлуда буураашкынче кирген бүдүрүлгеге хамаарыштыр хайгаарал, саң-хөө секпередилгези болгаш конкурс башкарылганы деп чадаларны айтып каан-даа болза, херек кырында буураан бүдүрүлгеге бюджеттен дуза чедирер азы банкылардан чээли алырын магадылап-тар (гарантия) механизмнер көрдүмээң болуп турар.

Бо талазы-биле делегейниң өске чурттарының арга-дуржулгазын өөренип көөр болза, ол-ла Американың Каттышкан Штаттарында (АКШ) байдал көңүс өске болуп турар.

Чижээ, АКШ-тың автомобиль бүдүрүп турар 3 улуг корпорациязының бирээ-зи — «Крайслер» эрткен чүс чылдың 80 чылдарының эгезинде эрги удуртул-газының буруузу-биле дыка хөй өре-ширелиг болуп, буураашкынче кирген турган.

«Крайслерни» ындыг, «өлүг-дириг» аразында хүлээп алган турган Ли Якокка, чуртка хөй ажылчын олуттарны берип турар, бюджетче хөй үндүрүлгелерни төлөп келген корпорацияның «амы-тынын» алыр дээш, АКШ-тың парламенти-зи-Конгрессче «Крайслерге» банкылардан чээли алырын магадылаар гарантияны күрүне мурнундан бээрин дилээн турган.

Чурттуң экономиказының өзөс болуп бүдүрүлгелерниң бирээзи — «Крайслер» корпорациязынга АКШ-тың парламенти-зи — Конгресс банкылардан чээли алыр гарантия-магадылалды бээрин ынчан чөпшээрээн турган.

Ынчалдыр Конгресстиң (күрүнениң) дузазы-биле «Крайслер» банкылардан чээли алгаш, саң-хөө байдалын эки-жидип, буураашкынча уштунуп чоруй барган. Ол дугайында Ли Якокканың «Моя карьера» деп номунда бижээн.

АКШ-ка хамаарыштыр «Крайслер» акционерлерниң хууда өнчүзүндө-даа болза, күрүне уjur-уткалыг корпора-

ция болганындан, ону буураашкынча уштуп алыр хемчеглерни америк пар-ламент хүлээп алганын төөгү херечилеп турар-дыр.

Тывага хамаарыштыр алыр болза, «Рестоп» база күрүне уjur-уткалыг бүдүрүлгө турбуже, ону секпередип, саң-хөө байдалын экижидип, буураашкынча уштуп алыр арга-шинээн ол чылдарда солчуп турган Чазактың кайызы-даа ал-бааны кончуг хомуданчыг.

Түннелинде, «Рестоптуң» конкурс башкарыкчызы ооң машина-техниказын-дан эгелээш, бүдүрүлгө баазаларынга чедир садыпкан. Ынчалдыр «Рестоптуң» подвалы-биле каттай санаар болза, 3 каът контораы, гаражтары хууда улус холунче кире берген...

«Буураашкын дугайында» Ф3-127 дугаар хоойлунун, хоойлунун бодунун сөзүглелинде айтылаан-даа болза, идеологиязында көрдүнген чажыт идея-зы — сорулгазы ынчалдыр «Рестопка» хамаарыштыр база боттанган турган.

Ол дээрге буураашкын таварыштыр буураан бүдүрүлгелерниң эт-хөреңги-зиниң хуужудулгазы болур.

Ам бо хүннерде Тыва Республиканың амгы Чазаның ажилдап кылгаш, ТР-ниң Дээди Хуралы (парламентизинче) кириген «ТР-ниң 2022 чылда болгаш 2023-24 чылдарда республика бюджетиниң дугайында» хоойлу төлевилелинде чонну одаар чүүл-хөмүр-биле хандырынынче көрдүнген 40 сая рубль акшаландырыш-кыны аңгылап каан болуп турар.

Ол 40 сая рубль бюджеттен акшалан-дырышкын республикага «Рестоптуң» буурап кааны, ооң соонда ооң өнчүзү хууда улус холунче киргени-биле, үрелип каан чонну одаар чүүл-хөмүр-биле хан-дырар системаны катап тургузарынче көрдүнген деп болур.

Эге дээрзинде ол акшаландырыш-кын-биле кожууннарже хөмүр сөөртүр чаа улуг тоннажтыг автомашиналарны садып алыры чугула.

Республиканың чуртталга-коммунал, ажил-агыйынга чаа машина-техниканы садып алганы ышкаш, алызы барып

черле тургустунуп келир уjurлуг күрүне бүдүрүлгези «Рестоп-2» уургайдан ко-жууннарда хөмүр складтарынга чедир сөөртүр, ону чүдүрер-дүжүрер, чонга болгаш үрмек хереглекчилерге кожуун иштинге чедирер чаа машина-техниканы садып алыр чүве болза, чоннун ам бо хүннерде эң бергедеп турар айтыры үзе шитпирлеттинер.

«Тыва медиабөлүк» парлалга бажы-нының журналистери «Тываның даг-руда компаниязы» бүдүрүлгениң Каа-Хем уургайындан репортаж кылып турда, ТДРК-ның башкарыкчы компаниязы «Востсибуголь» КХЭ-ниң чиңгине дирек-тору Е.А. Мастернак: «Чонну хөмүр-даш-биле хандыраар чаа, аңгы улуг компания турар болза, биске ажилдаары чиик болур. Чүге дээрге ол компания-биле уургайлардан хөмүр үндүр сөөртүр гра-фикти тургузуп алгаш, ээлчеглиг одалга сезону доозулган соонда, дораан, дараа-зында одалга сезонунга чонга херек хөмүрнү уургайлардан ол компанияның кожуун, хоорайларда складтарынче баш бурунгаар сөөртүп эгелээр. Амгы үеде күс кээр-ле, кыш бетинде хереглекчи-лер уургайлардан хөмүр үндүр сөөртүп эгелээр болгай. Ооң уржуундан ол үеде уургайларга хөмүр сөөртүр автомаши-налардан узун оочурлар тургустунуп кээр чылдагааны база ында. А бир эвес кожууннар, хоорайлар складтарынче хөмүрнү май айдан эгелеп сөөртү бээр болза, күзүн, кыжын уургайларга оочур деп чүве шуут турбас апаар» дигени кончуг шын.

Хууда кижилер болгаш үрмек бүдү-рүлгелер чонну хөмүр-биле хандыраар айтырыгны чогулчалыг шиитпирлеп шы-давас-тыр деп чүвени үе болгаш амыды-рал көргүскен.

Ынчангаш Тыва Республиканың Баш-тыңы Владислав Ховалыг, ТР-ниң Чазаа болгаш Дээди Хуралы чонну одаар чүүл — хөмүр-биле хандыраар айтырыгны черле чедимчелиг болгаш эки үре-түннелдиг шиитпирлелерин күзээр апаар.

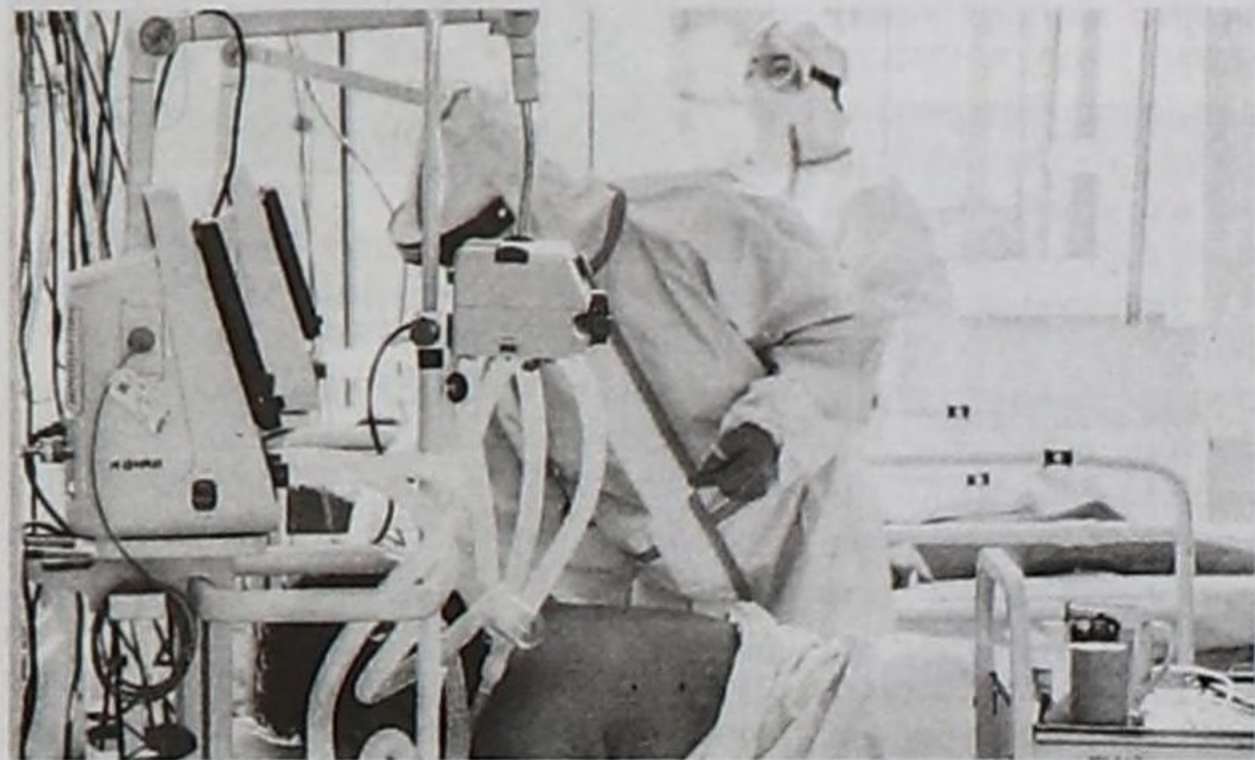
Аңаа ам чүгле үе херек.

Мерген КЫРГЫС.

Кадыкшыл

КОРОНАВИРУСТАН ААРААННАРНЫҢ
САНЫ КӨВҮДЭЭН

Сөөлгү хонуктарда лабораторлуг тестээшкин арга-зы-биле Тывада COVID-19-тан аараан 59 чаа таварылга илереттинген. Ооң эң хөйү – 21-и Кызыл хоорайда илерээн, эрткен хонуктарга көөрдө, ийи таварылга хөй. Бо бүгү-биле чергелештир аарыгның эң берге хевири – тромбозмболиядан (хан-дамырының тывылган черинден үстүп, хоорулганындан ооң хан дамчыдылганын дуглай чыдып алыры) аарааннарның саны көвүдээн дээрзин республиканың Кадык камгалал яамызы демдеглетурар. Амгы үеде чыттырып эмнедир салбырларда 75 кижиге аар байдалдыг чыдар.

Мындыг медээ-дыңнадыгы коронавирус халдавырының нептерели-биле демисел чорудар оперштабтың ээлчеглиг хуралына кадык камгалалының сайыды Анатолий Югай дыңнаткан. Ооң медеглээни-биле алырга, Кызылдың чыттырып эмнээр госпитальдарында 383 кижиге эмнедип турар, ооң иштинде бадыткаттынган им-демдектиг кижилер – 345, уруглар – 40, иштиг-сааттыг херээженнер – 10.

Өкпени кылымал арга-биле тындырар аппаратта 24 кижини кошкан, сыкыртыр, эм дамдыладыр эмнээшкнде – 2 эмнедип кижиге бар. COVID-шынчилелдер болгаш эмнээшкннер төвүнүң учедунда 178 аарыг кижиге турар, ооң иштинде 64 уруг база 65-тен

өрү назылыг 9 назылап кыраан кижиге бар.

Долу тарылганы 90 083 кижиге эрткен. Чамдык муниципалитеттерде тарылга талазы-биле планы 80 хуу күүсеткен. Бо талазы-биле Кызыл хоорай база Барыын-Хемчик кожуун хожудап, чавыс көргүзүлгү болуп арттышаан.

Сөөлгү дөрт неделяның дургузунда ук халдавырлыг хамчыктан аарыг чоруктуң деңгелиниң чавызаанын өөренип көргөш, уругларның ойнап-хөглээр залдарына болгаш хөй-ниитиниң чөмненилге черлеринге бо хүндө күштүг болуп турар шеглел-кызыгаарлаашкыннарны кезик-чамдыктап уштурунун дугайында санал-оналды республиканың Баштыңына кирип

болур арга тыптып келгенин Росхереглелхайгааралдың Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак дыңнаткан. Санитарлыг негелделерниң чайгылыш чок сагылгазында база ажилдакчыларның 80 хуузу тарыдып, QR-кодтарны ажыглап тургаш, дыштанып, чөмненип келгеннерниң эрттирилге чурумун хандырганда, ол объектилерни ажыдып болур. Ооң-биле чергелештир хөй-ниитиниң чөмненилге черлери чөмненип келгеннерни залдар 50 хуу долдунган турда хүлээп алыры хевээр арткан. А эзулалдар залдары тарылганы эрткен 100-тен эвээш эвес кижиге турда ажилдап болур апаар. Эзулалдар залдарының болгаш өске-даа ойнап-хөглээр залдарның ажилдаар шактарына хамаарыштыр шеглел-кызыгаарлаашкын чурумун ужулбас, олар чүгүле 23.00 шакка чедир ажилдаар эргелиг деп Людмила Салчак демдеглээн.

Ындыг болганда, ойнап-хөглээр залдарның, хөй-ниитиниң чөмненилге черлериниң база эзулалдар залдарының ажил-чорудулганын катап эгелээриниң айтырыы сайгарлыкчыларның бүгү негелделерни сагыырының беленинден, оларның болгаш чөмненип келгеннерниң ботхарысалгазындан долу хамааржыр деп, Александр Брокерт түңнээн. Чазак Даргазының оралакчызы ТР-ниң Социал хөгжүлдө болгаш үлетпүр яамызынга республиканың Юстиция яамызы-биле каттай Росхереглелхайгааралдың киригени санал-оналын өөренип көөрүн дааскан. Күрүнениң кол санитар эмчизиниң санал-оналын көрүүшкүнүнүн түңнелдерин оперштабтың дараазында хуралына чарлап дыңнадыр.

Артур ХЕРТЕК.

КОРОНАВИРУСТУҢ ЧАА ХЕВИРИ «ОМИКРОН»
ДЕЛЕГЕЙДЕ ТАРАП ЭГЕЛЭЭН

Мурнуу Африка Республикага баштай тывылган коронавирустуң чаа хевири ол чурттуң девискээринден болгаш Африка диптен безин дашкаар тарап эгелээн.

Ону Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы (БКО) «омикрон» деп адаан.

«Омикрондан» аараан улус Италияда, Великобританияда, Гонконгта, Португалияда илереттинген. БКО хамчыктыг аарыгның чаа хевири кончук айыылдыг деп санап турар.

Делегейниң информастыг агентилелдериниң медээлеринден билдинип турары-биле, коронавирустуң чаа хевири «омикрон» СПИД аараан кижиниң организмине ковид-19-тан аарыг бээрде, тывылган деп турар.

Ам бо хүндө чедир коронавирустан аарааш, сегээн улус ковид-19-ка удур камгалал иммунитеттиг деп санап турган болза, «омикрон» хамчыктыг аарыгдан аарып каапкан улуска кончук айыылдыг болуп турарын база-ла Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы дыңнаткан.

Коронавирустуң «омикрон» дээр чаа хевири «дельта» хевирден 50 чедир мутациялыг болгаш дүрген тараары-биле ылгалып турар.

Коронавирустуң сөөлгү хевири «омикронну» илередир чүүлү 9 хонук дургузунда кылыптарып Вероника Скворцова «Россия-24» телеканалга медеглээн.

Коронавирусу удур чаа эм «Мир-19» «омикронну» база эмнеп шыдаар деп ФМБА-ның удуртукчузу санап турар.

Федералдыг медик-биолог-тук агентилелдин (ФМБА) удуртукчузу Вероника Скворцова коронавирусу удур чаа «Мир-19» эмни бодунга шөмөп көргөни федералдыг массалыг инфор-

мация чөмөктеринге дыңнаткан.

Чигирзиг амдангы чаа эмни 10 минута дургузунда думчукче кирип тынар ужулгун. Вероника Скворцова чугаалап турары-биле, ковидтен аараан кижиден аарыгны чыпышырып алган соонда, ол чаа эмни тынып алыр болза, организмге вирустуң хоразы эвээкээр деп турар.

Ам бо хүндө чаа эмниң клиниктиг шөмөлдөрүнүн 2 дугаар чадазы дооступ турар. ФМБА ол дугайында отчетту РФ-тиң Кадык камгалал яамызынче чоруткан болгаш чаа эмни бүрүткээрин манап турар.

Чаа эм «Мир-19» коронавирусука удур профилактика чорударына болгаш ону эмнээринге көрдүнгөн. Чаа эмни думчук таварыштыр кирип тынар болгаш думчук иштин чаап ажыглаар.

«Мир-19» вирустуң өзүп тараарын, хамчыктыг аарыг коронавирустуң аар эртерин болдурбас. Ол ышкыш ону коронавирусу-биле каттай өкпе аарыгларын (пневмониттер) болгаш респираторлуг аарыглар эмнээринге ажыглаар.

Эрине АРАКЧАА.

АРАМАЙЛААШКЫН
БАЙЫРЛАЛЫ

Ноябрь 28-те Дөгээ дааның кырында Будда бурганның омур-хевириниң арамайлаашкыны болуп эрткен. Аңаа Тываның лама башкылары чыгылып, күштүг ном-судурун ажыдып, сарыг-шажынның эзулалын кылган.

Коронавирус аарыгына удур кызыгаарлаашкынның хөмчөглерни сагып, хажыдышкын болдурбазы-биле хөй чон чыыр дугайында улуг чар таратпаанын лама башкылар чугаалап турдулар.

Буян Башкы:

– Баш бурунгаар хөй чон чыгыры хоруглуг деп, интернет четкизинге чарлап турган бис. Ындыг-даа болза көрүп тур силер, чүдүкчү чон үзүктөл чок кээп турлар. Ам канчаар, чоннуң сүзүүн бис хоруп шыдавас-тыр бис. «Муң чула байырлалының» бүдүүзүндө арамайлаашкынны эрттирип тур бис. Бо хүннү шилип алганымыс чылдагааны-даа ол.

Будда башкыны чуруур, ооң омур-хевирин тургузары дээр-геле, ооң бодунга ужурашканы-биле дөмөй болуп деп, ооң өөрединде чугаалап турар. Тудуг доозулган соонда, бурганны олуртупкаш, ону арамайлаар азы дигизер ужулгун. Ол дээр-ге сарыг-шажынның чүдүкчүлеринге улуг байырлал болур. Бо хүндө эгелеп бурганымыс чон дириг кылдыр бодап алгаш, сагыш-сеткилин арыглап, оон камгалал дилеп болур. Бо бурган иштинде сая-сая судурлардан аңгыда, хөй эртинелерни база немей кирип суп каан. Ооң тудуунга 13 муң ажыг кижиге киржилгелиг болган. Мээң эскергеним, бо Будда бурганның омур-хевирин маңаа тургузупканымыс, дээрде булуттар безин дыка тускай болу берген. Ниити агаар-бойдустуң байдалы база өске чылдарда дег дошкун-ширин эвес, бичии оожургаан ышкыш болуп тур. Бөгүн хар чаап тур. Кончук эки демдек-тир. Бистиң караавыска көзүлбес-даа болза, бисти долгандыр кайгамчык хуулгаазын чүүлдер бо шакта болуп турар... Кижиге бүрүзү аас-кежиктиг болуксап чоруур болгай. Бир эвес кижиге бодунуң сагыш-сеткилин арыглап албас болза, аңаа аас-кежик долузу-биле келбес. Ынчангаш бо ыдыктыг черге келгеш, чүгүле экини бодап, экини кылып чорууру күзенчиг. Бүгү чонга чүгүле кадыкшылды, энерел сеткилди күзедим. Бистиң бо Будда бурган башкымыс кижиге бүрүзүнге аас-кежиктиг болурунга дузалаар-ла болзунам!

Сарыг-шажынның кандыг-даа эзулалдары бойдус-биле тудуш деп, Эрине Башкы тайылбырлады:

– Бо эзулалды кылырда, башкылар сан-чугагайын ажыдып көргөш, бо хүннү шилип алган болуп турар. Авалар хүнү таваржы бергени кайгамчыктыг эки болду. Чүгү дээр-ге Ые кижиге энерел сеткилдиг кижиге чок. Ава кижиниң бодунуң төлүнге хамаарыштыр энерел сеткили күштүг болза, Будда башкымыс чер кырында бүгү-ле амылыгларга хамаарыштыр энерел сеткилдиг болуп турар. Ынчангаш бо чүүлдер бо хүндө катчып турары дыка эки. Бөгүн үзүк-соксаал чок хар чаап турарын бо эзулалга дорт хамаарыштырып болур. Чүгү дээр-ге улуг субурганның ажыдышкынында азы бурган башкыларның арамайлаашкынын чорудар эзулал үезинде хар чаап, суггур чаас-чаарга, кончук эки демдек деп билип алыр болза эки. Ол дээр-ге кижилерден аңгы амылыгларның база өөрүп турарының демдээ-дир. Маңаа келгеш, бөдүүн чүдүкчү чон, бир дугаарында, бодунуң иштиги сагыш-сеткили арыг бе дээрзин тодарадып алгаш, оон бүгү амылыгларга экини күзеп, энерел сеткилин күштелдирери чугула. Ынчангаш бүгү кижилерге чүгүле экини күзээр-дир мен.

Болган арамайлаашкын эзулалына тыва чондан аңгыда, сарыг-шажынның өске омактыг чүдүкчүлери база келген.

Светлана Власова, Владимир Тимофеев:

— Бис Тывада 11 чыл чурттап турар бис. Бо чүдүлгеже кире бергенивис дугайында айтырар болза, харыы чаңгыс. Кандыг-даа кижиге чурттап чоруур чериниң чүдүлгезин хүндүлээр ужулгун. Бис база ол дүрүмге чагыртып, эгезинде анаа сонугарга турдувус, оон ол сонугарга улам ханылаза-ханылаза, бо чүдүлгени хүлээп алганымыс бо. Сарыг-шажынның философиязы дыка солун болгаш чөптүг, ооң өөредии-биле чурттаар болза, кижиге часпас. Бөгүн бо эзулалга келгенивиске өөрүп, бүгү чонга аас-кежикти күзедивис!

Карина МОНГУШ.

Авалар хүнүнгө

КИДИС ӨГДЕ МЭЭН АВАМ

Авалар хүнүн Россияның бирги Президентизиниң 1998 чылдың январь 30-де үндүрген Чарлыы ёзуугаар ноябрь айның сөөлгү улуг-хүнүнде демдегелеп эгелээн. Ооң кол утказы – ниитилелге болгаш өг-бүлөгө ава кижиниң ролун күштелдирери болуп турар.

Бир ай ажыг үе дургузунда Европаның 11 күрүнөзүн кезээш, бо хүнде Индияда гастрольдап чеде берген делегей чергелиг “Хүн-Хүртү” бөлүү Тываның чүгүле Чаа чыл мурнунда чанып кээр. Ооң удуртукчузу РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тываның улустуң хөөмейжизи Кайгал-оол Ховалыг Авалар хүнүн улуг хүндүктөл-биле хүлээп, телефон дамчыштыр авазының дугайында кыска сактышкынын чугаалап берген:

– Мээң авамны Шудур Энчек-Кулак-овна Ооржак (Монгуш) дээр. Ол 1936 чылда хөй ажы-төлдүг бөдүүн арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Авам бүгү назынында малчыннап чораан. Дыка томаанның, хөй чүве чугаалавас, кезээде иженип, дааранган олурар кижиге. Чогум ырлай бээр, үнү хоюг, чараш, ыяңгылыг. Бисти төлөптүг улус болзун дээш, кызып, мал-маган азырап, ажилдап-ла чораан. Бодумнуң төрөөн ачамдан аңгыда, азыраан ачам база бар. Ол ачамдан үш дүңмалыг болган мен. Школага 7-ги классты доозуп турумда, азыраан ачам чок болган. Ам канчаар, авамга дузалажыр дээш, 8 класс соонда школына кагаш, авамның чанынче кадарчылап үнө берген мен.

– Аваңарга дузалажыр дээш, өөредилгени үзеринден чалданмайн барганыңарны ёзулуг эр тура-сорук деп санап болур-дур. Улуг оглу черле эргелиг болур дижир...

– Дыка-ла эрге-чассыг өскөн мен деп чугаалап шыдавас мен. А кадыг ажил деп чүл дээрзин кончуг эки билер мен. Аалдың улуг оглу боорумга, кылыр иштиң хөй кезини меңээ онаажып турган, ылаңгыя чылгы малга хамаарышкан ажилды авам

чүгүле меңээ дагзыр кижиге. Дун оглунга авалары черле ындыг дижир. Авамның меңээ хамаарылгазы база бир онза чораан кижиге. Мал кадаргаш кээримге, чиир чөмимни безин аңгы пашта белеткеп каан турар. Кажан-даа кижиге үнүн бедитпес. Чон аразынга улуургава, улугну – улуг деп, бичини – бичии деп хүндүлөп чор деп, чагып чораан.

– Кажан сценаже үнүп, хөйге билдингир артист апаарыңарга, аваңар дыка-ла өөрзөн боор аа?

– Томаанның, пөрүк болгаш, амырап-өөрүп турарын улуска черле көргүспес кижиге. Бүдүү чоргаарланып чораан. Бир катап авам көдээден Чадаанага чедип келген. Канчангаш көөрге, автовокзалдың эң-не көскү черинде оглунуң (мээң) чуруун азып каан болган. Ам болза концерт афишазы-дыр ийин. 1979 чылдан эгелеп “Аян” ансамблинге ажилдап эгелээш, чогаадкычы ажил-ишче шымныгып, ёзулуг профессионал сценаже үнүп эгелээн үем чүве. Ол ынчан Чадаанага концерт көргүзөр турган бис. Ооң афишазы-дыр

ийин. Авамны таныыр суур кадайлары көрүп турарга, вокзал долгандыр кылаштап-ла турар болган. “Чүнү канчап турарың ол, чанмас-даа?” – деп айтырарга, “Оглум чуруун чарашсынга, ону адырып алырыңдан дидинмейн тур мен” – дээн. Ол олчаан диттип чадааш, орай кезээ куруг чанып келген-дир мен деп, авам сактып чугаалаар кижиге. Авам ол хире томаанның, пөрүк чораан кижиге ийин.

– Бо-ла делегейни дээскиндир кезип чорааш, аваңарга кандыг ховар белек сунган силер?

– Авам чүве далдавас, бөдүүн-даа болза, шевер кижиге. Бир катап Моолче гастрольдап чорааш, авамга калбак эриниг ногаан-шокар, ёзулуг торгу садып эккеп берген мен. Ол үеде моолдар-биле садыглажырда, акша-биле звес, а бараан-биле солчуп садыглажыр үе турган. Моолга даараныр машинаны дораан алыр деп дыңнааш, ажыглаттынмай чыткан машинаны ап алгаш, кончуг чараш торгуга орнап турганым ол. Авам дыка өөрзөн. Ол үеде биске торгу аймаа шуут тывылбас турган. Оозу-биле бодунга шыва тон, меңээ чеңи-чок даарап берген. Кончуг шевергин даарап алган шыва тонун эледир безин кедип четтиппээн, авам 1989 чылда чок болду.

– Аваңарны ырлаарыңа сундулуг чораан дидиңер. Ынчаарга силер аваңарны дөззөн болуп турар ышкажыл силер?

– Кактаарга-даа, силгиирге-даа хандамырымда, силгиирге-даа, кактаарга-даа сиир-дамырымда сиңниккен, өгбелерим, даайларым болгаш авамның меңээ арттырып берген эң улуг өнчүзү, белзэн чонум-биле үлежип, чоргаар бадырып чор мен.

– Чонуңар-биле үлежип чоруур байлааңарга хамаарыштыр бир айтырыг салырын чөпшээрер көрүңер. Сценаже үнүп ырлаар ырларыңар бир аңгы, а чоок улузуңар аразынга бадыр бээр кожумак-даа, ыры-даа сөзү кончуг чидиг, харын-даа хөлүн эрттир ааспы-

рак дижир. Ол ындыг сөстөрлиг ырларны база өгбелериңерден өөренип алганыңар ол бе?

– Чамдызы бодумнуу, чамдызын улуг даайларымдан, кырган-ачамдан дыңнап алган сөстөрүм-дир. Ийе. Шын чугааладыр ааспырак деп. Ол чингине тыва, литературлуг сөстөр болганда, ону чүге ажыглап болбас деп. Ол дээрге төрөөн дылывыстың чечени-дир. Ол хире чиге илередиптер күштүг сөс турда, ону ажыглавайн, ойзуп-кыйзып турган ажыг чүү боор.

– Аваларга тураскааткан хүн уткуштур чугаалажып турар болганывыста, каш одуругдан бадырып бээр силер бе?

– Боданырга, боданмаска, Ботка болчур чүве-ле чок. Ботка болчур бодум авам, “Бодан, оглум!” – дээн чүве. Кичээнирге, кичээнемеске, Кижээ болчур чүве-ле чок. Кидис өгдө мээң авам, “Кичээ, оглум!” – дээн чүве.

Кажан-даа ава сеткилин хомудатпайн чоруурун улуг-биче чонумга күзээр-дир мен. Байырлалыңар-биле, эргим АВАЛАР!

– Четтирдивис! Делегейни дээскинген “Хүн-Хүртү” бөлүүнүң чоруу чогуңур, чолу ак болурун күзедивис! – Четтирдим!

КЫРГАН-АВАМ ЛАТИН БИЖИККЕ ӨӨРЕДИП КААН

Авалар хүнүнгө тураскааткан социал четкилерде үнүп турар медээлер аразында Тываның улустуң чогаалчызы Николай Шагдыр-оолович Куулар фейсбукта мындыг чүүлдү салган:

“Иелер хүнү кээрге, мени азырап каан кырган-авам Долчуң Одай-Сүрүновна Донгакты сактып келдим. Мени сеткил-сагыштыг, мөзүлүг кижиге кылдыр

өстүрүп- кижизидип каан иемниң ачызында чонумнуң аразында багай звес чурттап чор мен. Кырган-авамның база бир азырап каан оглу чогаалчы, артист, журналист Владимир Седипович Серен-оол болгай. Кончуг чечен сөстүг, чарт угаанның иевистиң ачызында чогаалчылар болган боор бис деп бодаар мен. Аңаа тураскааткан хөй шүлүктеримниң сөөлгүзүн борта салып көрейн.

КАДЫ-ДЫР БИС

Долчуң Одай-Сүрүң кызы Донгакка

Алызындан кырган-авам болзуңа-даа, Азырап каан төрөөн ием чордун ийин. Сээң шынчы, тынгарыкчы ынакшылың Сеткилимни куспактапкаш, салбаан ийин. Овуруң мээң чүрээм ээлеп, кады чорда, Ону өскээр көжүрүптер күчү чок-тур. Ырак белде, бөдөй өгдө хевээр-даадег-Ында бистер кезээде-ле кады-дыр бис. Сыгыгланчак буян сиңген шырай-арның Сылдыстардан, Айдан, Хүнден чырык ийин. Эң-не ыдык, чүрээмге чоок сагызын сен –

Эстип-хайлы бергичемче эдилеп каайн.”

Бо шүлүкче кириген маадырның дугайында чугаалап бээрин улуг чогаалчыдан дилээривиске, ол кыска сактышкыны-биле үлөшти:

– Мен бир харлыг турумда ада-иемден кырган-авам мени алгаш барган, азыражып бээр дээш. Оон бичии доругуп, 3 хар чеде бергенимде, ада-ием мени алыр дээш кээрге, бодум ынавайн баргаш, кырган-авамдан салдынмай барган дээр чораан. Сактып кээримге-ле, кырган-авам аажок солун-сеткүүл номчаан орат, эрги тыва бижикти база эки билер турган кижиге. 5 хар ажып турумда мени латин бижикке боду өөредип эгелээш. Ынчалдыр мени, школа назыны-даа четпейн чыдырымда, латин бижикке номчул, бижип билер кылдыр өөреткен баштайгы башкым ол болуп турар. Аптаразындан уштуп эккээр ному турган. Ону аажок номчуп турган мен. Элзэн үелерде ол ном турган чүве, оон канчап барганын бодум эки сагынмас-тыр мен. Ам бо хүнде чамдык үжүктөрү утупкан-дыр мен, ынчалза-даа латиннеп каан бижикти улуг-карапал номчуптар мен.

Кырган-авам 1915 чылда хөй ажы-төлдүг бөдүүн арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Он үш кижиге аразында өскөн

болгаш, ажилгыр-кежээзи кончуг кижиге. 21 харлыында өгленип алган. Ооң ада-иези хөй ажы-төлүнүң аразындан улуг оолдарын, кырган-авамның акылары Бегзи биле Калзак Донгактарны эртем-сургуул чедип алзын дээш, өөредип чорудуп турган. Бирээзи – КУТВ-ту дооскан, өскези – Партияның дээди школазынга өөренип алган. Кыс кижиге боорга ынчанган боор, ада-иези аал-оранга мал саар кижиге херек-тир дээш, ону өөрөтпейн барганынга хараадаанын кырган-авам бо-ла чугаалаар кижиге. Бир звес сургуулга өөреткен болза, боду эртем-билигге кончуг сундулуг чораан. Мээң амыдыралым айлап-баштап берген кырган-авамны бо-ла сактып келир мен. Ооң, шынап-ла, ие сеткили канчаар-даа аажок күштүг, кезээде эки чүүлге кижизидип чораан. Ооң ачызында бо амыдыралымда багай звес чурттап чоруур-дур мен деп, миннип чор мен.

Ие кижиде эң-не кол чүүл – энерел сеткил деп санаар мен. Өг-бүлө ава кижиден дыка хамааржыр болганда, Иелер байырлалында бүгү херээжен чонга быжыг туруштуг болурун, ава кижиниң мөзү-бүдүжүн чидирбейн, төлөптүг келир салгалын кижизидип, амыр-менди чоруурун күзээр-дир мен.

Арынны Карина МОНГУШ белеткээн.

ЭРГЕ-ЧАГЫРГА БОЛГАШ ЧОН

Дооскан эртемим инженер-электрик-даа болза, 1990 чылдан 2017 чылга чедир эрге-чагырганың аңгы-аңгы чадаларына удуртуп-баштаар ажилдарга хөй чылдар иштинде ажилдап келдим.

1990 чылдың март айда Шагаан-Арыг хоорайның улус депутаттарының Советинин күүсекчи комитетинин даргазынга соңгуткаш (ол соңгулдар дугайында сөөлүндө черле база бижир мен), эрге-чагыргага баштайгы базымнарымны кылып эгелзэн турган мен.

Эрге-чагыргага ажилдаар идигни, кайызы-даа башкы эртемниг чораан авам, ачам-даа эвес, Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының кежигүнү чораан, ачамның ачазы, кырган-ачам Аракчаа Кыргыз берген деп бодаар мен.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде, Хову-Аксынга националдар аразынга чөрүлдээ деп турган дүвүрээзининг болуушкуннар эгелзэн үеде Шагаан-Арыг хоорайга байдал база нарын турган.

Чүге дээрге комсомолчу аныяктар тудуу деп санап турган Чаа Шагаан-Арыг хоорайны колдуу кезинде кеземче херзэнге онаашкаш, шииттиргеш шенелде алган азы кеземче херзэнден хуусаа бетинде база-ла шенелделиг хостаткан «химиктер» дээр ажилчын күш дузазы-биле тудуп турган.

Чүгле ажилчын күш эвес, тудугнуң удуртуп-баштаар ажилдарынче база колдуу-ла соңгаартан келген «химиктерни» калбаа-биле томуйлап турганы чажыт эвес. Ол «химик» болгаш өске-даа чалаткан специалистерге черде чаа-гайжыды туткан коттедж бажыңнарга квартираларны, өг-бүлезинин составын безин өөренип көрбейн, берип турганы тус черниң үндезин чурттакчыларынга чөптүг эвезинден кончуг хомуданчыг турган болбайн аан.

Чурттаар оран-сава үлелгезинде чөптүг эвес чорук болгаш тудугнуң удуртуп-баштаар ажилдарынче «химиктерден» эгелзэш, өске-даа соңгаартан чалаткан специалистерни колдадып томуйлап турганындан, Хову-Аксынга болган болуушкуннар ышкаш дүвүрээзининг шимчээшкннер Шагаан-Арыгга база болуп болур турган.

Ону болдурбаан чүүл — 1990 чылдың март айда болган соңгулдарлар соонда СЭКП-ниң Улуг-Хем райкомунуң удуртулгазы өскээр планнап турза-даа, Шагаан-Арыг хоорайга эрге-чагырга солуканы болур.

Аңаа улуг рольду хоорай эрге-чагыргазынга хамаарыштыр райкомнуң удуртулгазы-биле чөпшээрешпейн, харын мырыңай оларга удур ажил чоруткан, партия райкомунуң килдис эргелекчизи турган Александра Сундуйевна Серен ойнаанын улус-чонга ам ажыы-биле чугаалап болур мен. Мени эрге-чагыргаже, политикаже «аъткарган» улустуң бирээзи Александра Сундуйевнаның арга-сүмезин, деткимчезин бүгү назынымда ап келдим...

Оп-ла үеде Шагаан-Арыгга шенелдеге шииттирген «химиктерни» кадарып, тудуп турган спецкомендатура база дүшкени чон аразынга «химиктерге» хамаарыштыр хөй-хөй чылдар иштинде чыгып келген килеңниң «бузун үндүрүпкени» база эки салдарлыг болган.

Та Хову-Аксынга болган болуушкуннарын иди-биле, та «Шагаан-Арыг-тудуг» трестин удуртулгазы солуканының болгаш спецкомендатураның дүшкениниң салдары-биле 90 чылдарның эгезинде Шагаан-Арыгдан дыка хөй хамаатылар соңгаар көжүп эгелзэн.

Мен оп үеде Шагаан-Арыг хоорайның 28 харлыг аныяк даргазы тургаш, хөй чон чыылган бир улуг хуралга «Чоруур улустар көжүп чоруурлар ыйнаан, оларны тудуп-хүлүүр эвес. А бис артып каар чурттакчылар аравыста эптиг-найыралдыг чурттаар бис» — дигенимни, амга чедир шын чугаалаан-дыр мен деп үнелеп чоруур мен.

Ынчан, баштай-ла депутат коллегияларым дузазы-биле бажың алып оочурну

зде көрүп, чурумчудуп алган турувуста, бир хүн ажилдаар өрээлимге, чон аразында алдар-аттыг, хүндүткелдиг милиция ажилдакчызы Ирина Ивановна Базыр чедип келди.

— Шестойда хамаатылар соңгаар көжүп турар, коттедж бажыңын ынча акшага садып турар улус-тур! Ынчан болур чүве бе? Мону черле сайгарып, шын шиитпирлеп берип көр, дуңмай. Чогум оларның адап турар акшазын чыып шы-

даптар боор бис — дээрге, айтырыгның ужу-утказын дораан билип кааш, Ирина Ивановнага берген тайылбырым амга чедир утпаан мен.

— Чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында федералдыг хоойлуну удавас хүлээп алып. Амдызында ол хоойлуну хүлээп албаан шаанда, кым-даа күрүнөдөн алган чурттаар оран-савазын садар эргези чок. Ынчангаш демги хамаатылар чурттаар оран-савазын эвес, бажың чанында тудуп каан гараж, чунар-бажың болгаш кажаа-хораалар дээш акша негеп болур харын.

Бо байдалда мээң сүмем — ол хамаатылар-биле каат бажыңда квартираларны орнажып алыңар. Орнашкан дугайында ордерлерни силерге, ийи таладан билдиришкннер кирген соонда, бижип бээр бис. Гараж, чунар-бажың, кажаа-хораа дээш араарда дугурушкаш, санажып алып силер. Ынчанмас болзувусса, ол хамаатылар бажыңын броньнап кааш көже бергеш, демги чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында хоойлуну хүлээп алган соонда, хоойлу езугаар бажыңын хуужудуп алгаш, ам ону бажың боду, гараж, чунар-бажың, кажаа-хораа каттай-хаара оон аар өртөккө садар эргелиг боорлар дигенимни Ирина Ивановна бадыткап болур.

Чаа-Хөлдүң «Найырал» совхозунга улуг инженер-электрик, аныяк специалист тургаш-ла төп болгаш республика солуннарын дөгөрезин чагыдып ап, номчуп турганымдан, политикага-даа, экономикага-даа кандыг өскерлишкннер болуру меңээ баш бурунгаар билдинип турган. Экономиктиг өскерлишкннер дугайында «Экономика и жизнь» деп хөй арынның солун тодаргай кылдыр бижир турган.

Чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында медээни баш бурунгаар төп солуннардан билип алганым И.И. Базырның айтырынын шын болгаш чөптүг шиитпирлээр арга-шинээн тыварына дузалаан.

Түннелинде, И.И. Базыр биле ол соңгаар көжөр дээн хамааты квартираларын орнажыр дугайында билдиришкнн кириген соонда, Ирина Базырга Шагаан-Арыгның 6 дугаар микрорайонунда коттедж бажыңда квартираже ордерни бижип берген бис. Олар көшкен хамааты-биле гараж, чунар-бажың, кажаа-хораа дээш аразында аңгы санажып алганнар. А демги хамаатыга И.И. Базырның каат бажыңы-даа херекчок болганындан (ол үеде Шагаан-Арыгдан көшкен хамаатылар 2-3 КамАЗ долдур чүдүртүнген, кончуг бай-шыырак көжүп турганнар), орнашкан ордерин-даа албаан чүве. Ону хооркүүском (ам болза хоорай чагыргазы)

оочурда улуска үлөп берипкен.

Ынчалдыр, оң соонда база каш-даа бажыңны ынчаар орнаштырып, каат бажыңнарда хосталган квартираларны оочурда турар улуска, аныяк специалистерге (эмчилер, башкылар, шагдаалар дээш-ле) үлөп бээр аргалыг болган бис.

Ону кылбаан болзувусса, көшкен хамаатылар бажыңнарын броньнап кааш, арендага берипкеш (ындыг хоойлу-дүрүм ынчан турган), чурттаар оран-сава дугайында хоойлуну хүлээп алган соонда, Шагаан-Арыгже кезек када, карак чаап-даа чанып келгеш, квартираларын хуужуткаш, боттарының күзээни-биле садыптар турганнар. Ынчанган турган болза, оочурда улуска үлээр квартиралар хосталбас турган.

Бо, кирилдези элзэн хөй болган, чаңгыс чижектен эрге-чагыргада ажилдап турар улустуң чүгле ам бо хүнде күштүг хоойлу-дүрүмнү ыяк билири эвес, кандыг өскерлишкннер болурун баш бурунгаар билип ап, ол дугайында чонга шын тайылбыр ажылын чорудары кайы хире чугулазын көрүп болур-дур.

Чамдыкта эскерип чоруурга, аңгы-аңгы чергениң даргалары-даа, харысалгалыг ажилдакчылары-даа чонга ам бо хүнде күштүг хоойлу-дүрүмнү шын, тодаргай тайылбырлап бээр туржук, боттары оларны орта билбес-даа чыгыы боор-дур.

Бөгүгү хоойлужудулганы эки билбизинден боттары «азып-тенип» олулар удуртукчулар даарта чүү болурун баш бурунгаар угап билип, чонга шын тайылбыр ажылын чорударының дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

1992 чылдың октябрь айда Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каадыр-оол Бичелдейниң дузалакчызы болуп ажилдап турумда, ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Ооржак меңээ хамаарыштыр даргамче санал кириген болган.

Каадыр-оол Алексеевич-биле Тываның баштайгы Президентизинге чеде бээривиске, Шериг-оол Дизижинович мени Кызыл хоорайның эт-хөреңгизин эргелеп-башкаар комитет даргалаарын сүмелзэн. Аңаа Шагаан-Арыг хоорайга эрге-чагырга солчулганы болуп турда, кончуг шын арга-сүмезин берген турган К.А. Бичелдей дораан чөпшээрешкен чүве.

Ынчалдыр Кызыл хоорайның эт-хөреңгизин эргелеп-башкаар комитет даргазынга ынчангы Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытьевна Саттың айтышкыны-биле томуйлаткан турган мен.

Томуйладып алгаш, ажилдаар кабинедим элзеп алган соонда, Шериг-оол Дизижиновичке чеде бергеш, ол дугайында илеткээш, «Силерден ам кандыг айтышкыннар барыл, Дизижинович?» — деп айтырымга, «Кандыг айтышкын турар боор, чүгле чонуң дээш ажилдаар сен ол-ла!» — дигенин бүгү назынымда сактып алган мен.

Кызыл хоорайның өнчү-хөреңгизин (садыг-магазиннер, ниитиниң чемненилге черлери — столоваялар, кафелер дээш-ле) хуужудуп турар үеде Шериг-оол Дизижинович ол-бо кижы азы бүдүрүлгө

ону-мону хуужудуп алзын деп дорт-даа, дуокаа-даа чаңгыс-даа айтышкын биске бербээнин каяа-даа бадыткап болур мен.

Ол хамаанчок республиканың садыг сайыды чораан дарга баштаан кезек бөлүк, вице-президентилеп турган дарганың дузазы-биле хоорайның улуг садыгларын чаңгыс акционерлиг ниитилел кылдыр бөлүп мөөңнээш, хуужудуп алып деп турган планнарын, Шериг-оол Дизижиновичиниң деткимчези-биле буура шапкан турган бис.

Ол план боттаны берген турган болза, совет үениң «садыг мафиязы» Кызылдың улуг садыгларын шуптузун чаңгыс акционерлиг ниитилел кылгаш, хуужудуп апаар турган.

Ол дугайында Чазакка болган улуг хуралга индирден «Совет садыг сайыды баштаан бөлүк бичии хуужудулгага хамаарышпас, хоойлу-дүрүмге дүүшпес акционерлиг ниитилел тургузар деп турарына удур бис!» — деп ажык-чарлыг чугаалаан соомда, Шериг-оол Ооржак даргавыс мени деткип, ол планы Чазак хуралына буура шапканы, алызы барып, Кызыл хоорайның улуг садыглары, кафе-столоваялары хуужудулганың түңнелинде тус черниң үндезин чурттакчыларының холунга келгени ол.

Оң бир чижээ, Кызыл хоорайның Лопсанчап биле Калинин кудумчуларының белдиринде Лопсанчап, 40 адресстиг бажыңның ужунга чедир тутпаан садыг турган. Ону садып алзын дээш Эрзин чурттуг сайгарлыкчы Василий Эринни элзэн үр суртаалдап келген бис. Чүге

дээрге оон өске ону хуужудуп алып хире улус шуут чок болган. В. Эрин ону хуужудуп алырынче дап берип турза-даа, арай-ла дидинмейн турарын көргөш, мен бодум амы-хуумда безин оң-биле каш-даа катап тайылбыр ажылын чоруткан мен.

Шагаан-Арыгга Ирина Базырга чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында тайылбырлап берип турганым ышкаш ажилды, мээң үе-чергем Василий Эрин-биле база чоруткан турган мен.

Түннелинде, В.Эрин ол чедир тутпаан садыгны ажык аукционга бир хамааты-биле төнчүзүңгө чедир чижип тургаш, эвээш эвес өртөк-биле садып алгаш, чедир туткаш, ажылгалче кирипкен. Ол ам Тываның база бир балдыры быжыг сайгарлыкчызы болбушаан, чонунга ачы-буянын база чедирип чорууру өөрүнчүг.

Шагаан-Арыг болгаш Кызыл хоорайларның төөгүзүндөн чижектерни кирип тургаш, бөгүгү бижээң чүүлүмнүң кол утказы — кандыг-даа деңнелдин эрге-чагыргазына ажилдап чоруур удуртукчулар, шаанда меңээ Тываның баштайгы болгаш сөөлгү Президентизиниң чагааны ышкаш, чону дээш ажилдаары күзөңгич. Ол дээш даргалар-даа, харысалгалыг ажилдакчылар-даа доктаамал эртем-билиин бедидип, чүгле интернеттен медээлер номчуур эвес, солун-сеткүүлдер-биле таныжып, аңгы-аңгы номнардан үргүлчү өөренири, хоочуннарын арга-дуржулгазын база шингээдири чугула.

Тыва чонунуң эрге-ажыын чаныш-сынш чок камгалаар, бедик тура-соруктуг, билдиг, бурунгаар көрүштүг, чончу бүдүштүг, бүгү талазы-биле сайзыраңгай дарга-бошкарал, удуртукчулар хөй-ле болурун күзээр-дир мен!

Мерген АНАЙ-ООЛ.

Ук-төөгүм

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ САЛГАЛДАРЫ

Буян-Бадырғы деп атты дың-наптарга-ла, кижиниң караанга ном-дептерде бижи, солун-сет-күүлде чырыдып турары дег чазык шырайлыг, ортумак сын-ныг, кайгамчык чараш окур-хевир көстүп кээр.

Ол кымыл дээрге Хайдып Үгер Даа ноянның азы чоннуң хүндүлөп адаары Буурул ноянның чылгычызы. Номчуладан азырап, дилеп алган оглу бичии Буянбаа ол. Оглуңуң Бадарчы деп адын ламаларга Буян-Бадырғы азы Буян-Бодарадыр деп ат-биле солудуп алган.

Буурул ноян моол, төвүт, орус болгаш кыдат дылдарны эки билер башкыларны эвилепдеп алгаш, оглуңа ол-ла дылдарны билер кылдыр өөрөдип турган.

Буян-Бадырғы бийир-биле оңнап-даа, солагайлап-даа бижири, чаңгыс дыңнаан чүвезин ол олчаан утпас чораан. Буян-Бадырғы үш улуг башкылыг турган. Төре херзэн уштап баштаарын азыраан адазы Хайдып Үгер Даа төрүмелинден угаан-сарыылдыг оглуңа айтып берип чораан.

Оглуңа төвүт дылды хандыр өөрөнип алырын Үстүү-Хүрээниң улуг ламазы Лопсан-Чинмит айтып берип турган. Даш-тыкы чурттарның төлээлери-биле канчаар чугаалажырын Шеми тергиини болур Нимажап чагырыкчы өөрөткен.

Буян-Бадырғы тыва чоннуң иштинден төре херзэн баштаар салым-чаянныг болуп төрттүнгөн кижилер болур. Ол кедергей өөрөнип салымныг чораан, «Үлөгөр-Далай», «Алдын-Херел» судурларын шээжи-биле билер турган. Орустар-биле орустажыр, кыдат садыгжылар-биле кыдаттажыр, моолдар-биле моолдажыр, Лопсан-Чинмит кешпи-биле төвүт дылга чугаалажыр чораан.

Буурул ноян Хемчикке чурттап чораан алдарлыг, бай езуту чагырыкчының уруун улуг оглу Севзэнге айтырып алгаш, оглуңуң херзэн тургузуп алган, ол уругну оглу Буян-Бадырғыга кадай кылдыр ап берген. Ол уругнуң адын Дыртына дээр, сөөлүндө ол атты Күскелдей деп база адай берген.

Алдарлыг ноянның оглу-биле күчүлүг байның кызы өглөнир салым-чолдуг болган. Ноянның оглуңа улус куда үезинде көрүп, — "Чаражын!" деп магадап, а келин кыстың караа хоуг — деп чаптап турганнар.

Даа кожуунуң девискээринге олар ышкыш аас-кежиктиг кижилер чок турган дидир.

Ынчалза-даа Буян-Бадырғы ноян биле Күскелдей агай уруг-дарыг чок болур деп чүвени кайызы-даа билер каапкаш, Барыын чурттуг кижиден Допчун дээр оолду азырап алганнар. Ол оол чеди харлап чорааш бүрлү берген. Ам канчаар боор, оон улаштыр ноян акызы Чамбал-оолдан Сундуй-оолду азырап алган, оон уруун Чалаагалдай деп адаар турган.

Тыва кижилер яды-даа, бай-даа бол, төл чок чурттаваз чачылдыг чораан. Тыва чечен чогаалдың кырган-авазы Донгак Барыкааннның чугаазы мындыг: Буян-Бадырғының бодунуң ажи-төлү чок дээр, ол меге чүве-дир. Ол үениң улуг угаан-ныг кижилери ноян төлдүг болзун дээр,

яңзы-бүрү аргаларны ажыглап турган. Оон бадыткалы барыын кожуундан Ооржак Ак-Чалаң деп кижилер Баян-Талага көжүп келген. Оон Хандыжап деп аттыг кыс уруу турган. Ол Хандыжаптан бистиң ноян бир сурас уруг божуткан.

Ол уругнуң адын Алдын-Куй дээр. Сөөлүндө барып ол херзэн кижилер Чайлаг-Алаакка чурттап чораан Комбуй-оолдуң кадайы болуп чораан. «Алдын-Куйну көргөн мен, адазы ноян-биле дөмейи кончуг чораан» — деп, Барыкаан Хуралбай кызы сактып, бижи чораан.

Чүс-чүс чылдарда туруп келген Тываның төөгүзүндө улуг угааннның, эртем сургуулдуг, чонунуң келир үезин бодап билер эң-не онзагай дарга салымныг кижилер Буян-Бадырғының төрөл-когу үзүлбээн. Буян-Бадырғының төрүп кааны чаңгыс кызы Алдын-Куйнуң бодунуң база ажи-төлүңүң салым-чолун бижири база артык эвес боор.

Ажи-төлүңүң адазы Комбуй-оолдуң авазы Мамбыза ол Шавыраа чагырыкчының уруу оглуңа: «Сээң өөң ишти Алдын-Куйнуң ачазы Буян-Бадырғы ноян болгай. Ынчангаш сен, оглум, ноян кижиниң күдээзи-дир сен» — деп чугаалаан.

1990 чылдарның эгезинде билдингир журналист, оон соонда республика прокуратуразында ажылдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Василий Кривдик Чадаанага кээп, Алдын-Куй Севзэновна-биле ужуражыр дээр, чедип келген. Ол ужуражылганың дугайында Алдын-Куйнуң оглу Владимир Комбуй-оолович мынчаар чугаалаар кижилер:

— Кожуун чагыргазының чанындан эртип бар чыдырымда Василий Кривдик уткуй кылаштап келген.

«Эки! Чүңү канчап чедип келдиң, эки ажылдап чоруп тур сен бе?» — деп айтырымга — Чадаанада ажылым аайы-биле келдим. Буян-Бадырғы ноянның дугайында бижири бодалдыг мен. Ол ноянның уруу бар, Алдын-Куй дээр, ол кырганга ужурашкыш, интервью ап алып бодалдыг мен. Чадаанада оолдары бар, бир оглуңуң өөңдө чурттап турар дээрге ону айтырып алып дээр чор мен — деп бо.

Мен тургаш:

— Ол дээрге мээң авам ышкыжыл дээримге, че, баштактанып турба дээр, оруун уламчылап чорупту.

Василий Кривдиктиң мени баштактанып турар деп чугаазы анаа эвес. Мээң студент чылдарымда-ла эдержип чораан эжим чүве. Кады хостуг хуреш маргылда-аларыңа киржип турган бис. Кривдик база хурежир турган кижилер. Институт доозуп турумда меңээ белек кылдыр «Зенит-Е» деп фотоаппаратын-даа белекке берген.

Бажыңымга чанып келгеш олурумда, даштын ыт эзир-ле турар. Үнүң кээримге, Кривдик бо эжик аксында бакылап алган тур-ла. Мени көргөш, каттырар. Бажыңче чалап кирип алган мен. Авам-биле ынчаар ужурашкан кижилер.

Авамдан Василий Степанович: «Чогуң Буян-Бадырғы деп кымыл, силер аңаа кандыг хамаарылгалыг силер?» — деп айтырыг салган.

Авам оргаш: «Дадайым, бо чүү кижил, уш-баш чок айтырыг салып алган» — дээр харадаксай берген. Мен авамны чазыктырып: «Ажырбас чүве-дир ийин, авай, чугаалап бер даан, солун-сеткүүлге улуг назылыг улустуң төөгүзүн чыып, бижи чоруур журналист оол-дур, кортпайн чугаалап бер, ам бо шагда шупту чүве анаа-дыр ийин, авай» — дээримге, чугаалап берген: «Ийе, авам меңээ чугаалаан, сээң кырган-ачаң улуг ноян Буян-Бадырғы деп

кижи чораан» — деп.

Василий Кривдик авамга ужурашкыш, улаштыр Сат Чүрмет-Дажының уруглары Ожамаа, Блантина суглар-биле ужуражыр мен дээр чорупкан кижилер деп, Владимир Монгуш сактып чугаалаар кижилер.

2002 чылда Буян-Бадырғы өгбениң 110 харлаанын таварыштыр Туран хоорайга Иннокентий Сафьянов аттыг музейниң директору Татьяна Верещагина Чадаанага келгеш, Алдын-Куйнуң болгаш Сундуй-оолдуң ажи-төлү-биле ужуражып, «Люди Центра Азии» деп номнуң 3-кү томунче кирип бижээн. Алдын-Куй Севзэновна биле Татьяна Евгеньевнаның оглу Владимирниң бажыңыңа кээп ужурашкан. Ол ужуражылгага Чадаанада Монгуш Буян-Бадырғы аттыг музейниң директору Виктория Пюрюна база киришкен.

Татьяна Евгеньевна алыс музей ажылдакчызы кижилер болгаш, улуг өгбени дыка сонугаан. Очулдурукчулар дузазы-биле Алдын-Куй Севзэновна дараазында төөгүнү чугаалап берген:

«Бис Бора-Хөл деп черге өскөн бис. Мээң авамның ады Хандыжап, ол 3 ажи-төлдүг чораан кижилер. Улуг акым Содунам база мен, оон аңгыда, кыс дунмам Ичин база турган. Ачавыс дугайында авам черле ыттавас, чугаалавас чораан. Мен бодумну Буян-Бадырғы ноянның уруу мен деп чүүлү 15 харлыг тургаш билип каан мен.

Сеткилимде бир мындыг сактышкын артып калган. 11 азы 12 харлыг турган үемде хой кадарып чорумда, танывазым айттыг эр кижилер келди. Ак-көк торгу тоннуг эр кижилер аадындан дүшкөш, мээң чанымга келгеш, бир салаазындан мөңгүн билзек уштуп алгаш, мээң холумга ол билзекти салып бергеш:

«Мен сээң ачаң-дыр мен, сен мээң уруум-дур сен, бо билзекти эдилеп каар сен» — деп чугаалады. Оон соонда ол кижини олчаан каян-даа көрбээн мен. Аалга келгеш, авамга чугаалаарымга, ону кымга-даа чугаалава деп чагып-сургаан. Сөөлүндө билер кээримге, Буян-Бадырғы ноян ол болду. Ол хоругдалга чыдырда, биске база багы халдай бээр ирги бе дээр улус, чондан дескелей аарак Бора-Хөлге чурттап чордувус.

Авам мени школага безин өөрөтпээн, ынчангаш үжүк-бижик билбес болуп арткан мен. Кажан «Искра» колхозу тургустуна бээрге, аңаа кирип алгаш малчыннап чораан мен. Эки ажылдаан дээр хүндүлүг бижикирем, шаңнал-макталдарым хеймер уруум Катяның өөңдө шыгжаттыганын.

Алдын-Куй кырган-авай эртем-билии чок-даа болза, 6 ажи-төлүң шуптузун эртем-билигиг кижилер кылдыр өөрөдип каан. Улуг оглу Самбуу Кызылдың башкы институтун дооскаш, орус дыл башкылап чораан. Уруу Александр инженер-технолог деп эртемни Москваның технологтуг институтунга чедип алган. Оюмаа бухгалтер мергежилдиг, Ачинскиниң садыг техникумун дооскан. Оглу Яков Кызылдың СПТУ-1-ге чолаачы мергежилди чедип алган. Ам бо хүнде хуу сайгарлыкчы болуп ажылдап чоруур.

Яков Комбуй-оолович Буян-Бадырғы ноянга дыка дөмей. База бир оглу Владимир Комбуй-оолович Кызылдың политехниктиг институтун дооскан, тудуг-инженер мергежилдиг. Бо хүндө Чадаананың кырганнар болгаш хоочуннарының бажың-интернадының директору. Хеймер кызы Екатерина Комбуй-ооловна Иркутскиниң саң-хөө техникумун дооскан, банкыда бухгалтерлеп ажылдап чоруур. Өөңүң ээзи Павел Анай-оол инженер мергежилдиг.

Татьяна Верещагина Алдын-Куй Севзэновнаның уруглары-биле ужурашкыш, соонда база катап Чадаана музейинге келген. Аңаа Сундуй-оолдуң уруглары Александр, Май-оол, Херел-оол, Вячеслав база чаңгыс кызы Лариса-биле ужуражып чугаалашкан.

Буян-Бадырғы Сундуй-оолду азырап алган турган. Ноянның өөңүң иштин шөлүлгөжө чорудуп турда, төрөлдери 3 харлыг Сундуй-оолду дестиреп апарган. Ол хевээр төрзэн ада-иезиниң холунга өскөн. Шыны-биле алып болза, Сундуй-оол ноянның акызы Чамбал-оолдуң оглу болур.

Сундуй-оолду школадан үндүрүпкеш, өөрөтпейн барган. Ынчалза-даа ол чолаачы мергежилди чедип алган шыңзылгалыг болгаш хей ажи-төлүң азырап алган. «Авам дыка шевер кижилер чораан, мен 6 харлыымда чок апарган» — деп, уруу Лариса сактып чугаалаар. Ларисаның оглуңуң ады база Буян-Бадырғы.

Татьяна Верещагина Алдын-Куй Севзэновнаның база Сундуй-оолдуң ажи-төлдери-биле кады Үстүү-Хүрээге барып четкен. Дөмей-ле удатпас чаа хүрээни тудуптарыңа ол үеде бүзүрөп чугаалажып турганнар, а Хайдып ноянның туттуруп каан хүрээзиниң ханалары төөгүнүң тураскаалы болуп арттар.

Екатерина Комбуй-ооловна Иркутскиге саң-хөө техникумун дооскаш, эштери-биле кады Улан-Удэ чедип, Йволга хүрээзинге бараалгап, чалбарып чораан. Ол хүрээде тыва лама-башкы Хомушку Кенден-Сүрүңге ужурашканы бир солун төөгүлүг болушкун болган. Кенден башкы бистиң кайыын келгенисти, ада-иевисти айтырып шаг болду.

Катя:

— Мен Монгуш Комбуй-оол биле Алдын-Куйнуң уруу-дур мен. Ава-ачам «Искра» совхозунда хевээр ажылдап-чурттап чорлар дээримге, мени улуг бажыңче кири бергеш, чугаалады: «Оо богда, даайың-дыр мен, уруум. Аваң Тывада чүңү канчап олурар кижилер, ол болза мээң дунмам болур кижилер, дораан маңаа кээп меңээ ужурашсын» — деп чугаалады. Ону утпайн, сактып билер чоруур силер деп чагаан.

Ол чайын авам Ондар Седен-Доржу кырган-ачаң-биле кады Улан-Удэге чорааш келдилер. Кенден-Сүрүң ламаның авамга берген чуррунуң артында: «Акызыңдан дуңмазыңа» деп бижи каан чорду. Ол чурук ам-даа бажыңда бар деп, Катя чугаалап олурар чүве.

Алдын-Куй Севзэновна Монгуштуң ажи-төлдери кырган адазы Монгуш Буян-Бадырғыны хүндүлөп, өгбениң төрзэн Тывазыңа арттырган төөгүлүг изин бодап, сактып чоруурлар.

Тыва Чазаавыстың Даргазы болуп ажылдап чораан Шолбан Валерьевич Кара-оол 2007 чылдың июль 27-де Буян-Бадырғыны агартырының дугайында Чарлыкка ат салганы бүгү Тыва чонга, төрөл бөлүккө улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал болуп арткан.

Кызылда, Чадаанада Буян-Бадырғының тураскаалдарын тургускан. Тыва-выстың төөгүзүндө Монгуш Буян-Бадырғының ачы-хавыяазы дыка улуг.

Ам келир 2022 чылда Буян-Бадырғының 130 хар харлаан юбилейин бүгү Тыва демдеглээр. Аңаа тураскаадып Үстүү-Хүрээге Буян-Бадырғының аллеязын болгаш оон бичии чаш чораан үезинде тураскаалын кылза кандыг ирги деп бодап-биле бо чүүлүг бижилим.

Виктория ПЮРЮНА,
күш-ажылдың хоочуну.

Чоннуң тыны – төрөөн дылында

ЙӨРЭЭЛ БҮТСҮН!

Тываның улустун чогаалчызы, Тыва дыл хүнүн доктаадып тургузарын чедип алган ёзулуг тыва кижии Александр Даржайның “Чаңгыс хемнин суун ижип өскеним дуңмам...” деп бижээш, меңээ белекке берген номун база катап ажып, “Тыва дылым” деп шүлүүн база катап номчуп олур мен.

Сүзүм болган авайымның
сүдү ышкаш,
Сүзүмнүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң
хөзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда
тудуш-тур сен.

Александр Даржай бо шүлүктү тыва дылдың шинчилекчизи, башкызы, чаңгыс чер-чурттуувус, Чаа-Хөлдүн алдарлыг оглу, филология эртемнеринин доктору профессор Шулуу Чыргал-оолович Сатка турсааткан.

Шүлүкчү бо шүлүүн
Чаагай чолум, алдар-адым сенде
тудуш,
Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва
дылым!

деп одурулгар-биле дооскан.
Чаа-Хөлдүн чонунун чоргааралы, бо хүндүлүг кижилер төрөөн тыва дылының ачызында эртем-билигге-даа, чогаалдыкчы чорукка-даа чедишкеннерлиг, ат-алдарлыг-даа болганнар. Ынчангаш олар төрөөн дылынга хүндүткелдиг, кам-хайыралыг чорааннар.

Хуу-салымы, салым-чаяаны, ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы төрөөн дылы-биле сырый харылзаалыг кижилер ооң ачы-буянын сагыш-сеткилин ханызындан медеп билир, төрөөн дылының ачы-буянын өөрүп четтирер салым чок болган кижилер билбес деп санап чоруур апардым. Чүге дээрге бодум база дөртөн беш чыл дургузунда төрөөн тыва дылымдан халбактанып, журналистеп ажилдап, чогаалдар шорбажылап чор мен. Тыва дылым мени ашкарып-чемгерип, азырап чор. Ынчангаш мен тыва дылымның амгы болгаш келир үези дээш дүвүрөп чоруур мен.

Тывалар боттарывыстың төрөөн дылы-выска тоомча чок апар чыдарывыс эңне дүвүренчиг. Амгы үеде республиканың суурларының хөй кезинде чаңгыс-даа орус кижии чурттавайн турар болгай. Ол хиреде оларның чурттакчылары хурал-суглааны орустап эрттирип турарын хомудап дыңнап чор мен.

Ынчалза-даа ол хомудалым дараа-зында чүүлдерни көргөш-билгеш, чавырлы-даа бергилээр-дир.

Бай-Тайга кожунун Тээли суурга “Авырал” студияны Виктор Иргит үндезилеп тургускан. Ооң ажил-хөзүн салгакчылары уламчылап, тыва дылда мультфильмнерни тырттырып турар. Оолдар, уругларның тырттырганы “Дагаа оолдары”, “Чыраа кулун” деп мультфильмнери Бүгү-российжи көрүлдөгө шаңналдыг черлерни ээлээн. “Авыралдың” чогаалдыкчы ажылында колла авыралдыг чүүл – мультфильмнерни тыва дылда тырттырып турары, оларның мультфильмнери бичии чаштар сонугарга көргөш, тыва дылда чугааны оон дыңнап, төрөөн дылынга чугаалап өөренири.

Тываның ат-алдарлыг хоочун башкызы Арья Араптан аттыг Кызылда 2 дугаар школаның үстүкү класстарының өөреникчилеринин аразынга “Мультфильмнерниң тыва дылче эң дээр очулгазы” деп мөөрейни тыва дылга

чогаалдыкчы салым-чаяанныг уруглар, оолдар аразынга эрттирген.

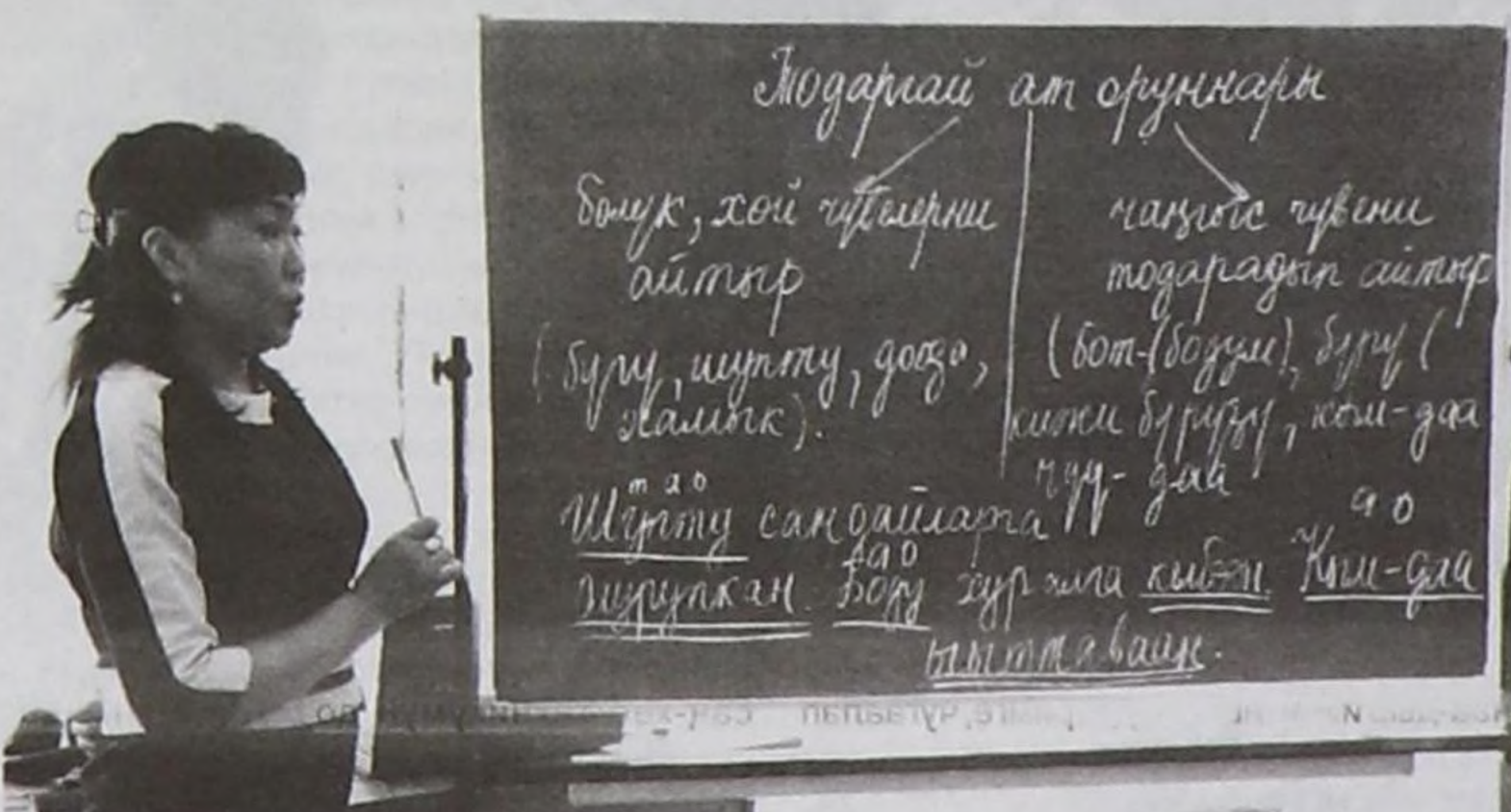
Чогаалдыкчы мөөрейниң бирги чада-зынга “Үш диис” деп орус дылда мультфильмниң серияларының сөзүглелин тыва дылче, утказын өскертпейн, очулдурган. Тыва дылче очулдурган сөзүглелдерни мультфильмнерниң маадырларының чугаазынга таарыштыр аяныг номчуп, тыва дылда мультфильмнерни мөөрейниң ийиги чадазында үндүрген.

Мөөрейге киржири белең эвес, ёзулуг-ла берге чогаалдыкчы кады ажилда-жылга болган. Оолдар, уруглар тыва дылга мультфильмнерни моон соңгаар үндүрерин планнап, соонда барып, тыва мультфильмнерниң ёзулуг авторлары болгаш режиссерлары болур күзөл оларда тыптып келгенин чугаалааннар.

Алдарлыг башкы Арья Араптаннның бүгү назынында башкылап ажилдап чорааны Кызылдың 2 дугаар школы тыва дылды өзүп олар салгалга өөредиринге бо шагның болгаш келир үениң электрон-нуг технологияларын ажыглаарының база бир төвү апарының барымдаазы бар деп болур.

Тыва дылды анимациялыг фильм-нер дамчыштыр ажы-төлге өөредир талазы-биле ажилдары Тыва Үндезин культура төвү чорудуп, “Тыва-Мульт” деп төлевилелди боттандырып турар. Бо төлевилелдин угланышкыны-биле тыва дылда анимациялыг фильмнерни мөөрейни эрттирген. Ийитизи-биле он сес аниматор уруглар боттарының ажилдарын чогаалдыкчы мөөрейге кириштиргеннер.

13-16 харлыг аниматорлар аразынга

Тыва дылымга йөрээл

“Улуг-Хемнин агымы дег күштүг, ак-көк
Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектин
эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың
ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым!”

Өргүн көвей улустарның дылдарының,
аялгаларының аразынга мөңгө шагда
хомустун үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей-
кежиктиг төрөөн дылым”

Ш. Сат

Сүт-Хөл кожунун Хөр-Тайга школының өөреникчилеринин “Өскүс-оол” деп, Барыын-Хемчик кожунун Дөң-Терезин школының чогаалдыкчы бөлүүнүн “Хойнун төөгүзү” деп мультфильмнери жюриның бедик үнелелин алган.

12 хар чедир назылыг аниматор уругларның аразынга Бай-Тайга кожунун “Авырал” студиязының чогаалдыкчы кылганы “Кажар пага болгаш харам күске” деп мультфильми дыка солун болган. Барыын-Хемчик кожунун Кызыл-Мажалык суурда “Аленушка” уруглар садының бичии аниматорларының “Чыраа кулун” деп мультфильми кончуг чаптанчыг болган.

Тыва дылды өзүп олар салгалга өөредиринин электроннуг аргаларының баштайгы базымнары тыва дылда мультфильмнер боорун мөөрейлер көргүскен. Ол мультфильмнерни интернет четки-зинге салган. Ада-иелерге болгаш бичии чаштарга олар сонугарганы болган.

Бичии уруглар төрөөн дылынга оюн-тоглаа үезинде дүрген чугаалап өөренип алыр дээрзи өөредилге болгаш кижизидилге ажылының арга-дуржулгазындан

эки билдингир. Оюннарны электроннуг хевирже шилчидип, оларны интернет четкизинге салып, бичии уругларга көргүзүргө, чугаазы дүрген сайзыраар.

Тываның күрүнө университетинин башкылары болгаш студентилери “Тывалап өөрөн” деп электроннуг капсырылганы Android-ке таарыштыр ажилдап кылганнар. Ол капсырылгага кириген тыва дылда оюн-тоглааның яңы-бүрү хевирлери төрөөн дылынга чугаалап өөрениринге дыка дузалыг болур ужурлуг. Маңаа хөй чүүл ада-иелерден дыка хамааржыр. Бир эвес олар капсырылгада оюннарны ажы-төлү-биле кады көрүп, деңге ойнаар болза, бичии уруглар тыва дылга дүрген чугаалажып өөрени бээр. Электроннуг капсырылгада оюннардан уругларның билип алганы сөс-домакты ада-иелер өг-бүлениң кежигүннеринин аразынга тывалап чугаалажыры-биле улам быжыглаар ужурлуг.

“Тывалап өөрөн” деп төлевилелди тыва филология кафедрасының башкылары, филология эртемнеринин кандидаттары Елена Куулар биле Айлаңмаа Соян, информатика кафедрасының улуг башкызы Чойгана Ооржак, филология факультетинин студентилери Аңгыр-Чечек Донгак, Элбек Олча, Куулар Чаяан болгаш физика-математика факультетинин студентизи Ям-Суюн Моңгуш ажилдап кылганнар.

Тыва дылды тарадып нептередир, амгы болгаш келир үеде салгалдары-выска өөредип дамчыдар тура-соруктуг аныяк оолдар, уруглар барда, тыва дыл кажан-даа чиде бербес деп ынаныш сагышка тыптып кээр-дир.

Төрөөн дылынга ынак, аңаа хүндүткелдиг, тыва дылга чугаалап өөрениринге амгы үениң бедик технологияларын ажыглаарының оруктарын дилеп турар аныяктар филология эртемнеринин доктору, профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттың бүгү назыда башкылап ажилдап чорааны филология факультетинин студентилери болгаш башкылары болганы база өөрүнчүг.

Тываның башкыларының башкызы төрөөн дылынга йөрээлди бижээн. “Улуг-Хемнин агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора-хектин эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаң хөлдериң оожум-топтуу, оран-делегейиң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чурттап чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының аразынга мөңгө шагда хомустун үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрөөн дылым!”

Йөрээл-ле бүтсүн! Улуг башкывыстың йөрээли бүтсүн! 16 НУНУДО

Шаңгыр-оол СУВАН,
Тываның улустун чогаалчызы.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛДААНЫНГА

Улуг-Хем кожуунун Кызыл-Эник Кудажы аттыг төп ном саңының методизи Сай-Суу Тарыймааның социал четкилерде тарадып турар чүүлдери дыка солун болгаш төөгү талазы-биле үнелиг болуп турар. Тыва Арат Республиканың 100 чылдаанынга тураскааткан чүүлдери ТАР болгаш совет үениң документиленгелеринге, чуруктарынга, ол үениң дириг херечилеринге даянып кылганы-биле онзагай. «ТАР-ның 100 чылдаанынга» деп эгеден аңгыда, «Бистиң төөгүвүс ак-кара чуруктарда» деп эгелиг бижээн бөлүк чүүлдерин чыгаш, алызы барып аңгы ном кылдыр үндүрүп-даа болур.

Ол үеде негизин турган социал аарыглар дээрге – каргыс эжелекчилерге базындырып чораан эрги Тываның салгап алган каргыш-чаткалыг үлүг-хуузу. Санитарлар белеткеп, арыг-шевер дээш демисел чорудары – өглерни шеверлеп, чүс-чүс чылдарның кинчи-беги-биле катай эрги амыдыралдың хирин аштап-арыглаары кончуг чугула апарган. Тыва Арат Республиканың дилег-чагыын ёзу-гаар эмчи институтун чаа дооскан кадрларны керээ ёзугаар Тываже чорудуп турган.

«Тыва дээрге чону дең эргелиг болган, эрги чаңылдардан адырлып, сайзыралдың орунче кирген бичии чурт-тур. Оларга бүгү талазы-биле дузалажыр

ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКАГА СОВЕТ ЭМНЕЛГЕНИҢ САЙЗЫРАЛЫ

хүлээлгелиг бис. Ол бистиң өңүүвүс чурттуң чонунга буян чедирер дээш баардыр силер» деп чагы-биле эң төлөптиг, идепкейжи болгаш эмчи институттарының шыырак доозукчуларын Тываже чорудуп турган. Ынчалдыр эмчи кадрлар неме-жип, социал аарыглар-биле демиселди чорудуп эгелээн.

ТАР-ның Чазааның кадык камгалал килдизинден: «Чаңгыс аякка чем ишпегер, чаңгыс даңзага таакпылаваңар!» деп парлаан лозун, кыйгырыгларын чон аразынга тарадып турган.

Чоорту чугбаан аяк болгаш чаңгыс даңзага хөй кижии таакпылаар чорук – халдавырлыг аарыглар тарадып болур дээрзин кижии бүрүзү билер апарза-даа, ол чаңылдардан адырлыгы ындыг белен эвес болган. Чижээ, чаңгыс даңзадан таакпылаары тываларның бичиизинден тура-ла, көрүп өзүп келгени ада-өгбелерден дамчып келген чаңчылы-ла болгай.

Ону узуткаары дээрге-ле, халдавырлыг аарыглардан бодун камгаланыры болур. Чоннуң чип турар аъш-чемин безин эки хынап көөрү – арыг-шеверни сагыры тоң чугула дээрзин ол үеде

эмчилер суртаалдап турган.

Ындыг хемчеглерни алган соонда, халдавырлыг аарыгдан аараан улустуң саны көзүлдүр-ле эвээжээн.

Ол үеде эмчи кадрлар чедишпес, аарыг кижилер саны хөй болгаш бүдүн кожуунда безин чүгле чаңгыс эмчи ажилдап турган. Ынчангаш ССРЭ-же аныяк оолдар, кыстарны эмчи мергежилинге өөренип алыры-биле өөредип чорудуп турган. Кызылга ажилдап турган совет эмнелгеге база элээн хөй баштайгы тыва эмчилерни өөрөткөн.

Кызыл-Мажалыкка Свищев деп орус эмчи өлүмдөн чайлавас хире берге апарган аарыг кижилерни эмнел, уйгу-чыдын чок ажилдап турган. Араттар ону хүндүлээш, «хоочун эмчи» деп адаар апарган. Ооң аажы-чаңы оожум-топтук болгаш ажилыга база шалыпкын кижии чораан. Хоочун эмчинин чугаазындан:

– Мооң мурнунда меңээ аарыг улус шоолуг келбес турган. Эрткен чылын эң ырак Мөңгүн-Тайга сумузунга чораан мен. Чараш-Даш деп черни таварты, кадыр-берт арт-сын ажилдыр үш хонук чоруп келген бис. Суму төвүнге чеде бергеш, бир өгнү аарыг улус хүлээп

алыр чер кылып алгаш, манап олур мен. Чурттакчыларга шагда дыңнаткан-даа болза, бир хонук манаарымга-даа, улус келбээ. Даартазында аарыг улус то-дарадып, дилеп чоруптум. Нам болгаш арвэ хуралын чыылдыраарын диледим. Совет медицинаның сорулгаларының дугайында илеткел кылдым. Арбаннар аайы-биле тайылбыр ажилын чоруткан бис. Түннелдер эки болган. Ооң соонда эмчи пунктузунче араттар сөктүп кээп-ле эгелээн, кылыр ажилым-даа баш ашкан.

Совет эмнелгеге бүзүрээ араттар-биле ажилдаары – орук-чирик чок ындыг улуг кожуунга эң берге болгаш харыс-салгалыг болган.

Эрги төвүт эмчилерни алып каан совет медицинаның күжүнге араттар баштай бүзүрөвейин турган. Боттарының кара-биле көргөш, мынчаар чугаалап турганнар:

– Мындыг таварылга болган. Мырыңай пат аараан кижини ламалар-даа, хамнар-даа өлүр кижии-дир дээш каап-каш барган. Бир хам ол аарыг кижини төрелдеринге: «Совет кызыгаарындан келген эмчиге чораан-дыр силер. Катап база апарыңар. Ол эмчиңер сегидир эмнезин» – деп чугаалаан. Ийи шарыга шыргалааш, аарыг кижини эмчиге чедире бергеннер. Хамнар херечи болуру-биле кады чеде бергеш...сотка олурганнар. Кырган эмчи аарыг кижини сегидип каан. Оон бээр-ле демги арат ында чурттай берген. Өөн эмнелге чоогунче көжүргөш, Хемчиктин кыдынынга тип алган.

– Кожам кадайның уруу мал аарыын-дан аарый берген чүве. Шаг шаанда ынчаар аараан кижии үр-даа болбас өлүр чүве болгай. Ооң эът-кежин көк-көк оюлганнар шыва алы берген. Арны ыжып, ириңней бээрге, кырган совет эмчиге эккеп көргүзөргө, «Аарый берген дораан-на чүге чугаалаваан, менче эккелбээң силер!» – дээш, элээн кончуттунган дээр чораан. Уругнуң чаагыңче эм сыкыртып каарга, үш хонганда-ла оозу экирип, оюлганнар кадып, ыжыы сиңе берген. Ол эмчи мындыг кончуг күштүг кижии-дир. Ооң күштүү – эртеминде-дир!

Тыва Арат Республика Совет Эвилелинге каттышкан соонда, орус база тыва чоннарның аразында харылзаазы быжыгып аңгы-аңгы адырларның, ооң иштинде, кадык камгалал шугумунун эмчи кадрларын өөредип белеткээри күштелген» деп домак-биле Сай-Суу Тарыймааның бижээн солун чүүлү доозулган.

Мерген КЫРГЫС белеткээң.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Бо хуннерде Тываның база бир ховар салым-чаянныг херээннериниң бирээзи, даш чонукчузу Лариса Матпаковна Норбу мугур 60 харлаан. Ооң ады мурнуку чылдарда делегей чергелиг үнүп, эвээш эвес солун ажилдарны кылып турганының дугайында солун-сеткүүлдерге бо-ла чырыттынып турган.

Тываның херээн даш чонукчуларының дугайында чугааны чоруда бээр, үш-ле кижиниң ады үнүп кээр. Эң баштайгызы РСФСР-ниң И.Е. Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Раиса Ажыевна Аракчаа. Ооң ады бүгү делегейде ховар дээн уран-шеверлер аразынче кирген. Тываның кыс хиндиктиг даш чонукчуларына белен эвес чогаадыкчы ажилче баштайгы кокпаны изеп берген кижиле база ол. Раиса Аракчааның соондан база бир ус-шевер даш чонукчузу Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Елизавета

ХУУЛГААЗЫН ХОЛДАР

Байындының ады үнүп келген. Оларның соондан Лариса Норбу чонар-даш чазаар талазы-биле көскү ажилдап чоруур. Бо уаада чугааны мугур хар харлаан даш чонукчузунун дугайында чорударын чөпшээрер көрүңер.

Чылдар эрткени-биле, кижиниң амыдыралы, ажил-ижи үзүк чок шимчээшкинде болганда, өскерилгелер албан турар. Лариса Норбунун база ындыг. Ооң элээди үелеринде ада-иези, угбазы ону дээди эртем-билиг болзун деп күзеп, чагып чорааннар. А ол боду школа соонда Красноярск хоорайның фармацевтика талазы-биле ортумак тускай өөредилге черинче киргеш, дооскан. Эртемниң аайы-биле Тожуга, Бай-Тайганың Кара-Хөлге эм-таң садынга (аптекага) ажилдап турган. Балдыр дыңзып, ажилының ужурутказын эки биле бергеш, провизорнуң дээди билиин чедип алыры-биле, Ленинград (амгы Санкт-Петербург) хоорайның фармация институтунче дужаап кирип алган. Революцияның болгаш культураның үнденини, ак дүлелерниң кайгамчык хоорайы, ооң эрги үеден кадагалаттынып арткан архитектуразы, төөгүлүг музейлери угаан-бодал чырыдар, карактар эрикпес тоолзуу-биле көдээден келген аныяк уругнуң иштиги делегейин өскерттипкен.

Институтка кызып өөренип турза-даа, математика, химия эртемнеринден артык «чараш чүүл» Лораны бодунун талазынче кыйгырганзыг апарган. Назын халыыны, чагырга чок ынакшыл база ону эдерип, чер-чуртунче ээлдирип келген. Чугула хергелелдиг эм-таң садынга ажилдавышаан, уран чүүл, ус-шеверлээр кылыгларга сеткил-сагышын оожургадып, хөй-ниитиниң аразындан бодунун «олудун» дилеп, белен эвес орукту, каш дакпыр шаптаразыннарны эрткен. «Кандыг-даа мергелдиг хандыкшыл кижиниң ук төөгүзүндөн база улуг хамааржыр» — деп, Тываның улустун чогаалчызы Черлиг-оол Кууларның беш чыл бурунгаар тыва культура төвүгө Лариса Норбунун амы-хууда делгелгезинге чугаалап турганын сактып ор мен. Ынчан ол 30-40 чылдар бурунгаар ыяш-даштан чазаан көрүштүг ажилдарын Лораның ачазы Норбу Матпак делген, мөөрейлерге кирип чораанын онзалап демдеглээн чүве. Бо адашкыларның ызыгуурундан уран шевер болганын 2020 чылда «Бай-Тайга» деп солунга ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, Зоя Хомушкунун бижээн материалында мындыг одуругларны база сактып келдим. «... Тээлиде немелде өөредилге төвүгө Бай-Тайганың ховар салым-чаянныг кыстарының бирээзи Л.Норбу 1992-1999 чылдарда күзүлдиг ажи-төлдү чуруур, чазаарының эге базымнарынче кирип, сонуггалын оттурган. Чижек

кылдыр Кызыл-Даг суурда эртип турар «Мөңгүн кержек» деп көрүлдөгө ооң баштайгы өөреникчилери идепкейлиг кирип, шаңнал-макталга төлөптийн көргүзө бергенер. Ёндан Шораан, Норбу-Самбуу Мерген, Аяс Чанзанга орук изеп берген мастери чоргаарланып чоруур.

Холу эдигип, ус-шевер чогаадыкчы ажилче синниге берген Лариса Норбу эм-таң шугумунга 14 чыл ажилдааш, оглу-кызының, бодунун келир үезин быжыглап, Кызыл хоорайже көжүп келген. Амыдырал-чуртталгада ак-кара кезээде кады чоруур, өөрүшкү-мунгарал өйлеп-өйлеп кээргел чогу-биле кижиле хөөкүйнү моңнаптарын ол каш удаа шыдамы-биле чүктөп эрткен. Баштай ада-иези, өөнүн ээзи... Чурттаар оран-сава айтыры дээш өске-даа бергелерге торулбайн, чай-шөлээ үелерин ажыглап, ТКУ-га «Сайгарлыкчының херээ» курстарына суй белек бүдүрүлгезин канчаар чорударының чажыттарына өөренип алгаш, Кызылдың дугаары 9 гимназиязынга күш-ажыл шактары эрттирип, улусчу чогаадылга төвүгө, Национал хөгжүм-шии театрының бутафор цегинге дуржулгазын байыдып, дой-биле ажилдаар аргаларны база калбаа-биле ажыглаан. Ус-шеверлээр, чуруур паннолары-даа шенеп кылып турган. Оон аңгыда, ырлаар, танцылаар, шүлүк бижир талантызын Зоя Хомушкун дегерезин сайгарып бижээн.

2001 чылдан бээр Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү. АКШ-тың Вашингтонга «Торгу оруу» деп бүгү-делегейиң фольклор фестивалына чалгаш, юриниң болгаш көрүкчүлериң мурнунга элээн каш ажилдарны чонар-даштан чазаарга, аажок магадаан. Россияның «Культура» телеканалына чырыдып турган үеде улус ооң хүндүлүг ат-алдары, хөрээнде кадаан орден-медаль чогуң эскерип кааш, айтырып-даа турган.

Лариса Матпаковна бөдүүн, биче сеткилдиг болгаш кажан-даа шаңнал-мактал бодавас, ындыг чугаа-даа көдүрүп көрбээн. Сөөлгү чылдарда Даш чонукчуларының эвилелин удуртуп, акша-шалың чокка хөй-ниити эгелээшкинде ажилдап чоруур. Өөрүп-мунгараанда, бодал-сагышын шүлүктөргө илередип бижири дыка чедимчелиг. «Торгу даштар» деп баштайгы шүлүктөр чыындызы 2012 чылда үнгеш, номчукчуларның үнелелинге төлөптүг болган.

Орус чонунун «Беда одна не приходит» деп үлгөргө домаанда дег, бакка бак улажып, 2015-2016 чылдар аразында Кызыл — Тожу агаар оруунга озал-ондакка таварышкан вертолёт читкен. Аңаа Лариса Норбунун 2 кончуг аныяк, күш-шыдал үезинде эрес дуңмалары

чораан. Соокта оларны чадаг дилеп турган берге үелеринде кадыкшылы кош-кап, сагыш-сеткилинге улуг түрегелди алганын бодап кээрге, ооң кайы хире аар-берге үени эрткени билдингир. Ол ажыг-шүжүгнү шыдажып эртип, ынак дуңмаларына тураскааткан чогаалдарын, сактышкынарын бижип, чыып алгаш, 2017 чылда «Чаашкын өттүр» деп 2-ги номун боду парладып үндүрүп алган. Ол шүлүк номунга хамаарыштыр Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Мария Амын-ооловна Күжүгет дараазында үнелелди берген.

«Лариса Норбунун «Чаашкын өттүр» деп шүлүктөр болгаш чечен чугаалар чыындызы баштайгы одуруглардан эгелеп-ле авторнуң уран сөске хумагалы, дылының уран-чечени билдинип кээр. Ооң делегей көрүүшкүнү делгем, онзагай, өскелерден ылгалып кээр аян-хөөннүг болгаш ол бүгүнү бодунуу-биле илередип шыдаан. Ол бүгүнү үндезин дөзү чонундан, чонунун езу-чаңчылдарындан, черинден, чериниң агаар-бойдузундан укталганы күштүгдүр деп бодап келдим. «Чер-чуртум, ада-өгбөм» деп кезекте «...өөрүшкүм үнген дөзү — дагларында», «сава долу олча-кежим хайырлап бээр / сайлыг черден бодум тыпкан үттүг-дажым...», «...чаңгыс чүглө төрөөн черим ыржымынга / сагыш-хөңнүм хостуг тынып, дыштаны бээр», «...угулзалыг даглар эдээн хээлей аккан / уран ырлыг хемнер-биле хөңнүм тудуш» дээн одуругларда төрөөн черинге ынакшыл тода илерээн.

Лариса Норбу боду ус-шевер кижиле болгаш, чонар-даш, ооң шыгжамыры болур Сарыг-Хаяга тураскаадып, «Торгу даштар», «Сарыг-Хая ээзи даңгынаың өөредии» деп шүлүктөрнү бижээн. Авторнуң бо чогаалдары эң-не сонугу-ганчыг болду. Мында ус-шевер кижиниң кайгамчык көрүжү уран сөс-биле бирикеш, өөредиглиг онзагай сөс тураскаалы апарган. Ооң ада-иезинге, дуңмаларына, ажи-төлүгө, уйнуктарына, эш-өөрүгө — чоок кижилеринге тураскааткан шүлүктери анаа-ла-бир тураскаадыглар эвес, а ёзулуг уран чогаалдар болур. Оларда лириктиг маадырның уян хөңнү, эргелени, ынакшылы, чоргааралы, сактышкыны, сарынналы, кударалы, идегели, өөрүшкүзү — кижиниң сеткил-сагыжында хайыгып чоруур хөөннер шуптузу илерээн...

Чуртталгага ынак, быжыг тура-соруктуг, чараш, чырык күзелдерлиг буянныг ава, кырган-ава уйнуктарына чылыг уя болуп, оларны аас-кежиктиг, эртем-билиг кижилер кылдыр өстүрүп каар сорулгалыг, чонун — чоорган, хөйүн — хөйлең кылган чурттап чоруур. Хуулгаазын ооң холдары ам-даа чонун өөртүп, ховар чүүлдерни чонар-даштан чазаар дээрзинге бүзүрээр мен.

НИНА СЕРЕНОТ,
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

ТЫВА ДЫЛДЫ УЛАМ САЙЗЫРАДЫР

Чаш уруг төрүттүнер. Чугаазы үнүп эгелээр, төрөөн дылының сөстөрүн адап эгелээр, тыва кижиле болза, бир-ле дугаарында «авай» дээр. Ону кым өөредип турган боор. Бурганның чаяалгазы-дыр.

Ындыг болганда, кижиниң төрөөн дылы боду-биле кады төрүттүнүп кээрдир. Бурганның ол чаяалгазына таарышпас чүве кылбас ужурулгус. Кижиле амытаның дылдыг кылдыр база бурган чаяап каан-на болгай. Делегейге янзы-бүрү дылдар, аялгалар, нациялар турар кылдыр база бурган чаяап каан. Бист тыва дылынысты чиде бээринче угландыр ажилдаар болзувусса, бурган, чүдүлгени шуут тоовайн турарыныстың тодаргай чижээ болу бээр.

Сөөлгү үеде өөреникчилер школа-дан келгеш, мынча дээр апарган: «Орус дылыны башкызы кезээде орустап чугаалаар силер, бажыңа-даа, каяа-даа, бис башкыныстың сөзүн ылап күүседир апаар бис». Өөреникчилерге эптиг арга база бар апарган, орустаар телефонун туткан соонда, адырылбастап каар.

Шаанда тывалар шажын-чүдүлгезин кармап, хүрээ-хииттерин өрттедип каапкан улус болгай, ам тыва төрөөн дылын узуткаар деп барган-дыр. Чүнү канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Мындыг байдалда дүрген-не өөреникчилеривис мынчаар сургаар ужурулгус: «Төрөөн дылынарындаа, орус дылды-даа эки билер дээш, кызыңар. Ол ийи дылдарны өөренирге, бот-боттарыңа шаптык чедирбес, харын дузалыг. Улуг-даа, бичии-даа дылдар шупту турар ужурулгус. Чүгө дээр, бойдустун бүткени черле ындыг, чараш, чүзүн-бүрү. Делегейде хөй национал дылдар, аялгалар, нациялар, аажы-чаң, янзы-бүрү дүрзү хевирлер чидер болза, бурган чаяалгазынга дүүшпес апаар, ынчан бурган килеңнеп, кезедип-даа болур.

Делегейде, октаргайда чаңгыс аай шупту чүве дөмөй эвес. Кижилер чеже-даа хөй болза, шуут дөмөй кижилер тывылбас, сылдыстарны көөргө-ле, аяныг, херек кырында шуут дөмөйлөшпес. Бир эвес ынчаар чер, октаргай янзы-бүрү кылдыр бүтпээн болза, кижилерге чалгааранчыг, солун эвес апаар. Ынчангаш дыл бүрүзүн база төөгүнүң тураскаалы дег камгалап арттырар ужурулгус. Каттышкан Нациялар Организациязы бар болгай. Ында мерген угаанныг кижилер ажилдап, бичии дылдыг черлик кижилерни безин камгалап турарлар. Чүвениң кедизин бодаар ужурулгус. Бир эвес ол янзы-бүрү нациялар, дылдар, аялгалар чидер болза, кижилерниң психиказынга, кадыыңа кончуг багай салдарлыг болу бээр. Ынчангаш тыва дылды сайзырадыр ужурулгус.

Түнелинде, чамдык саналдарымны маңаа кириейн:

Орус, тыва дылдарның инспекторлары демниг, кады сүмележи ажилдаар болза эки. Дыл айтыры кончуг нарын национал айтырыг-дыр. Ол дылды ыяла өөрөн азы өөрөнме деп албадап шыдавас.

Орус, тыва дылдарның ажыглаарының дүрүмүн бүгү чонга бадыладып алыр (ажык).

Тыва Республиканың Дээди Хуралында хүндүлүг депутаттарывыстан улуг дилегден кылылыңар.

Хүндүлүг депутаттарывыс, силер хуралдарны чүглө орус дылга эрттирип туруп бээрлерге, бүгү тыва чон база силерни өттүнүп туруп бээр-дир. Бирде орус, бирде тыва дылдарга эрттирериңерни дилеп тур бис. Тыва дылды сайзырадыр дээш ажил бичии-даа сулараш дивезин күзеп каалыңар!

АДЫГ ХЕРТЕК,
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

(Уланчызы. Эгези № 83-89
"Шында")

• Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тываның улустуң чогаалчызы

ЧИТКЕН УРУГ

(Романдан эгелер)

Инек кажаазының кырынга үне бергеш, Мөген-Бүрен уунче шиглей барааннап-ла турар мен. Кызыл-Хая ында болгай. Авамның өөн сөөлгү катап тиккен чурт ында болгай. Авам күжүрүнү мени хойгарып хонганы казанак база ында болгай. Ол-ла угдан авам келир боор деп кордаар турган мен. Ол хиреде эмнелге кайы чүкте дээрзин билбес турган мен.

Кижиниң бичиизинде дыңнаан чүвези уттундурбас. Улгады бергеш, дыңнаан чүвөлөрм олчаан баргылаар. Үстүү-Ыйматыга час эрте дүжер. Черле ынчаш, тайга черге час эртежик келир. Хар эрип чыткан. Бистиң аалдың оолдар, уруглары митпиргей хар чочактап, удур-дедир сок-кулажып ойнап турганнар. Ойнаксаарым кедергей. Хар чочактаан уругларның чанындыва чоокшулап келдим.

— Тур! — деп, хертеш думчуктуг оол чудуруун арынды.

— Келзин! — деп, хылбаң арынның уруг хүлүмзүрдү.

— Сен бээр келбе — деп, ол-ла хертеш думчуктуг оол кезээрдеди.

— Бээр кел, эжим! — деп, хылбаң арын-ныг ол-ла уруг экиргеди.

— Кады ойнаалыңар! — депкеш, аяр кел чор мен.

— Контрнуң уруу! — диген соонда, ол-ла хертеш думчуктуг оол борбактап алган хары-биле думчуумдува тудусту.

Барып дүшкеш, туруп келдим. Сактырымга, кулаам дүлейимээр апарган. Та чүдөн чүве, демги ол ойнап тургулаан оолдар, кыстар бург-сарт дидилер. Черже көрдүм. Митпиргей ак хар кызыл борал-гактыг болду.

Чыдыг согуш үнген.

Мөге шыырак Машпак меңээ болушканы ол ыйнаан, мээң думчуум ханын төгүлдүр сопкан хертеш думчуктуг оолдуң кулаандан сегирип алган. Демги хертеш думчуктуг оол база мөге шыырак кижиге болган, Машпактың база кулаандан сегирип алган. Машпактың ак хураган кежи бөргү, хертеш-хаайның кара хураган кежи бөргү хар кырынче хадып эстей берген. Кулактажырын салчыпкаш, шашкылажы бергенер. Хертеш хаайлыг оол кончуг авааңгыр болгаш, Машпакты бирде бир чаагыңче, бирде өске чаагыңче чыккыла-дып турган. Машпак аамай болгаш, хоруп турупкан. Машпактың чудуруу бир катап хертеш-хаайның быктынче душ бооп дээпкен, оозу ойда дүшкен. Кезээлеп турган кулугурну аъткылаштыр мунуп алгаш, аксындава харны улай-улай уруп орган. Машпак чежемейниң-даа күштүг болза, хертеш-хаайны чаңгыс-даа катап эдін аартыр каппаан-сокпаан. Хертеш думчуктуг оол ылым-чылым барган.

— Мени сал — деп, хертеш думчуктуг оол чалынган.

Машпак:

— Моон соңгаар содаалажыр чорууң каар сен бе? — диген.

— Моон соңгаар сээң-биле ойнавас мен — деп, демги оол харыылаан.

— Тур! — депкеш, Машпак холдарын сула салыпкан.

Хертеш хаайлыг оолак туруп келгеш, хоруп турган хылбаң хаайлыг уругже ба-зыпкан. Оларның каткызы үнген.

— Машпак! — деп, авазының алгызы үнерге, меңээ болчуп турган оол ырап чорупту.

Авазының хорадаан үнү дыңналды. Оглу чүнү-даа чугаалавады.

Митпиргей харлыг черде чааскаан артым. Мен кым-биле-даа чогушпадым. Кымны-даа кочулап ойлатпадым. Бо турган чыгыр күндүзүң адаанда, бо турган чыгыр күндүзүң адаанда мени эргеледир-чассыдар, мени кээргээр кижилер чүгле азыраан адам-иём деп чүвени бир-ле дугаар ол хүн угаап билген мен.

— Авай! — деп алгырыпкаш, кортка-нымдан ылгап-сыктап, Хоюг угбайның өөндүве далбайтып каан мен.

— Ыглава, уруум! — деп, Хоюг угбай мени аргалап, думчуумнуң ханын аштап-арыглааш, өөнче кири берген.

Час дүжүп кээрге, өдекти долгандыр чаш анай, хураганнар безин дешкилежип ойнаар болгай. Күштүг хураган кошкак анайны ыялавас. Час дүжүп кээрге, оранның куштары безин өөр-өөрү-биле четкилеп кээр, ылгажыр деп чүве турбас. Чылыг час дүжүп кээрге, мээң үм-чергем оолдар, уруглар чүге мени куду көрүп турарыл, чүге мени ылгай көрүп турарыл? Ачам чоннуң дайзыны дирти бээр, мен база эш-өөрүм дайзыны апарган мен бе?

Ынчан чаш турган мен, эжим-өөрүм чүге менден ойлаар дээрзин хандыр угаап шыдавас турган мен. Сөөлзүредир билип каан мен. Контрнуң ажы-төлү хостуг эргелиг кижилерниң ажы-төлү-биле кады ойнаар кежи чок дээрзин улгады бергеш билип каан мен.

Чедиги тоол КОНТР УРУУ

Бакка бак улажыр дижи.

Чай шагны чылдың эң-не магалыг үези деп билип чораан мен. Ам мээң үлүг-хуумга ол чылдың чайы эң-не кударанчыг, эң-не халаттыг, эң-не бачыттыг чай болган.

Хараачыгай дээрме магалыг чайлаг болгай. Бир катап азыраан адам мени ушкарып алгаш, орук аайы-биле ол чайлагның чанынга келген. Сактырымга, аядының аксын тырта каапкан. Караам уунга аът баглаажы көзүлген. Караам уунга адам-иёмниң өөнүң орну көзүлген. Сактырымга, эрги кодан ол-ла хевээр турар болган. Элдеп чүве чүл дээрме, ол магалыг чайлаг Хараачыгайга өглер хонмас апарган. Өөвүстүң куруг орнун көрүп кааш, моорай берген мен. Кырган адам ынча дээр чораан. Чүвениң ужурун билип каапкан, азыраан адам ол чурттан дүрген-не ырап чорупкан болган.

Бир миннип кээримге, азыраан адам мени кара сугга суп турар болган. Чүгээр апарган мен. Ооң соонда азыраан адам шорга кылып алгаш, мени хүнүң-хүнүң соок сугга каксып турган. Даларым читкен. Чугаам арай келдиримээр. Эртениң-не азыраан иём мени чассыдып оттурар, шалың сүстүрер турган. Та үш хонган, та чеди хонган, оозун билбес мен. Сегий берген мен. Карактарым көскү апарган. Дылым дыртылбас апарган. Үнүм үнүп келген.

Бир билир чүвем болза, мен дыңнап турумда, азыраан адам-иём чүве чугаалашпас апарган. Мээң төрзэн адам-иём дугайында хөк-даа дивес апарганнар. Бир катап өг чанынга өшкү саап оргаш, оларның элдептиг чугаазын дыңнаан мен.

— Чүнү-чүнү дыңнадың? — деп, азыраан авам айтырды.

— Дыңнавааным чүве дыңнадым, ка-дай. Контр чуртунга өг хондуруп болбас деп чугаа дыңнадым. Каяа-даа чоруурум-га, контр уруу, контр чурту, контр аяды, контр огу деп кижиге аксынга эптешпес сестер дыңналыр апарган, кара элдеп чүве. Бо уругнуң ада-иезиниң чайлаг чурту Хараачыгай ээнзирей берген. Алыс шынын алыр болза, ол дээрме кончуг аңчы, малчын кижиниң одар-белчирилги чайлаа болгай.

— Шын чоор бе? — деп, азыраан авам дадагалзай берди.

— Мен кажан чүве мегелеп чоржук мен. Дыңнааным чугаалап ор мен. Көргөним бадыткап ор мен — деп, азыраан адам ынча диди.

Шимзэн бардылар. Мен бир бичии

хууң долдур сүт тудуп алгаш, өгге кирип келдим. Кырган адам чолдак даңзазы-биле, кырган иём узун даңзазы-биле таакпылап олурлар. Олар дыка муңгараан шырайлыг. Арын-шырайын көөрүмге, бир-ле коргунчуг халап кээрден сестип олурганзыг.

— Сен ам мээң кылыр чүвөлөрүмни дөгере кылыр болган-дыр сен. Назының чаш-даа болза, улуг кижиниң кылыр чүвезин кылып шыдаар апарган сен. Кыс кижиниң холу-биле кылыр чүвөлөрүн кылыр апарган сен. Кыс кижиге авааңгыр болур — деп, кырган авам чагып орду.

Чай.

Төрзэн адам-иём дириг чорда, чай кон-чуг узун кылдыр сагындырар. Ам дээрме бо чай чаңгыс хонук-биле дөмей болду. Кады ойнап чораан думчаларым улаанут-тааш, бүрүлгүлей берген. Ам мээң-биле кым-даа ойнавас, ынчангаш каргыштыг чай бооп турар. Думчаларым ол олчаан барган деп билип тур мен, ол хиреде ачам чедип келир, авам база чедип келир деп бодап сагымдан ыравас чораан.

Бакка бак улажыр дижи. Хар аккан соонда Хартыгажык чиде берген. Ол ыттың кайнаар барганы билдинмес. Дамчыыр чугаа дыңналыр. Хартыгажык чайлаг чурт Хараачыгайга чеде бергеш, аът баглаажының дөзүңге чыдар апарган. Оон ам чүү болганын?

Контрнуң ыды деп чугаа тараан. Контрнуң ыды эрги чуртун ээлеп чыдар. Контрнуң ыды от орнунче көрүп алгаш, кускаппап турар апарган. Контрнуң ыды чем ижип чорааны ыяш тавакты аңдара-дүндере иткилеп, өгнүң эр ээзин манап чыдар апарган. Контрнуң ыды албыс-таан деп чугаа база неперзэн. Бир чорумал кижиге эрги болгаш ээн чайлаг Хараачыгайның чанынга келген дижи. Ол кижини бүрүн эргелиг кижиге дижи, чүге ынча дээрзин билбес мен. Ол кижини ча-жыт бижик бижир кижиге-даа дээр. Чоннуң дайзыннары болгу дег кижилерни ол кижиге чогуур черге бижип дыңнадыр дижи. Ол кижиге удур чүве чугаалаар кижиге бистиң черге турбаан дижи.

Бүрүн эргелиг кижиге аъттың маңы-биле халдып оргаш:

— Контрнуң чурту! — деп алгырыпкаш, баглааш чанынга келген.

Хартыгажык хеп-хенертен тура халырга, бүрүн эргелиг кижиге аядыңдан аңдарылган, ол хиреде узун-дынны сал-баан дижи. Политиктиг серемчилелди дыңзыдар дээш, чүктеп чораан боозу-биле казыра дег кара Хартыганы хөме тутсупкан дижи.

Ээн чуртун ээлеп чыткан Хартыгажык баалык ажыр маңнап чорупкан.

Бүрүн эргелиг кижиге база катап аядын мунгаш:

— Контрнуң ыдын боолап кадым! — диген.

Ооң соонда Хартыгажыкты азыраан адам сураглай берген. Аңчы кижиниң чүрээ часпас дижи. Авамның хөөрүңге чеде берген. Хартыгажык буянның ээзиниң сөөлгү чыдынын таңныылдап чыдар болган. Ол хөөрүн Хартыгажык канчап тып алганы билдинмес. Бир болза буянның ээзиниң сүнезини-биле ужурашкан болгу дег. Бир болза буянның ээзиниң Кызыл-Хая суурдан үнген изин истеп чорааш, мөңгө уйгузун удуп чыдар чевээр тып алган болгу дег. Контрнуң кадайының хөөрүн контрнуң ыды Хартыгажык ка-дыр чыдар деп тоолчургу чугаа бистиң черге дыргын тараан.

Азыраан адам Хертек Сүрүн кончуг кээргээчел кижиге, ынчангаш Хартыгажык-ты чанындыва элзедирге, чүгле кудуруун

чайган дижи. Хартыгажык буянның ээзиниң сөөлгү чыдынын кадарып чы-дар. Бирде өрге, бирде тарбаган, бирде тоолай тудуп чип турган. Аалдардыва барбаан. Чер база кезивээр. Чаашкын чаап турган. Хартыгажык буянның ээзиниң хөөрүн кадарып турда, дүне када бир өөр бөрүлөр келген дижи. Хартыгажык буянның ээзиниң хөөрүн камгалаар дээш, бөрүлөр-биле хержип тургаш, амы-ты-нындан чарылган.

Чай.

Кыска чай.

Адам-иёмниң допчу намдарында эң-не кыска чай, ыгланчыг чай, муңгаранчыг чай. Сактырымга, бистиң черге чылыг ордан ужуп келгеш, чайлаар куштар онча-менди. Сактырымга, бистиң черниң аң-меңи шуптузу онча-менди. Сактырым-га, бистиң черден үнүп келир өң-баазын чечектери шуптузу онча-менди.

Сактырымга, чүгле мен багай салымга таварышкан бооп турар.

Шору угаан кире берген мен. Бо тур-рар чырык өртемчеиде мени карактап турар эриг баарлыг кижилер азыраан адам Сүрүн биле азыраан иём Хоюг бооп турлар. Олар мени уруг кылдыр азырап албаан чүве болза, Хартыгажык-биле кады авамның хөөрүн кадарып тургаш, аш бөрүлөр аксынга кирер турган боор мен. Хөөкүй кырганнарның өөнге чурттап тургаш, кайда чүү бооп турарын шору билип алган мен, ол дээрме мээң караам чырыырынга кончуг дузалыг болган. Чүвени шору угаптар апарган мен.

Контрнуң когун үзүп деп чүве ол-дур. Ачамны дээди хемчег-биле боолап шиит-кен. Оол, кыс думчаларым улаануттан баргылаан. Күжүр иём улаануттан бир сегзэш, база катап каданнааш, таалап болган. Мал-магандан өскүс анай безин артпаан. Кодан кадарчызы Хартыгажык авамның хөөрүн хайгаарап тургаш, бөрүлөргө туттуруп каан. Адам-иёмниң уксаа салгалындан чүгле мен артып кал-ган. Эге чааскаан арткан мен.

Чай.

Куурумчу чай.

Көк дээрниң адаанга кады ойнаар эштерим чок бооп арткан чайым. Бир звес мен ужар турган болза, контрнуң төрөл ызыгууру үзүлгени ол.

Сески тоол ТӨЛГЕМ

Күс дүшкен. Чүвениң агын, каразын шору ылгаптар апарган мен. Ынчан безин төрзэн адамның канчап читкенин база төрзэн иёмниң хөөрү кайдазын билбес турган мен. Аңчы Сүрүннүң чечен чугаа-ларын болгаш ыткан тоолдарын шору доктаадып алган мен. Шевер угбай Хоюг-бай мени идик-хеп даараарынга шымбай өөредип каан. Бот дугайты эки-ле билир чүвөлөрүм ол. Кыс уруг мал-маган саап-тар, идик-хеп даараптар, аш-чем кылып-тар болза-ла, кандыг-даа черге чурттап шыдаар деп кырганнарды дыңнап өстүм. Азыраан адам-иём мени эмин эрттир чассыдар, карбаң холдардан карактаар, кады өглерге безин хондурбас чорааннар.

Бир эртен оттуп келгеш, дыңнап чы-дарымга, азыраан адам-иём аразында мынчаар чугаалажып, аяк-шайын ижип ордулар.

— Кижиниң чаңгыс уруунга каш бор-бак мал-маган кадартып чоруурууска кайын боор. Бистиң үе-шаавыста болза кыс-даа кижиге, оол-даа кижиге үжүк-бижик чокка чурттап болур турган. Бистер аан, кырган улус чежеге дээр элейтип чоруур бис. Чоткан-хат болурга, барып ужар. Дымаа-ханаа болурга, хажыылай бээр. Назынывыс хүн ажар угже чоокшулаан болгай. Чүү деп бодай-дыр сен, кадай?

— Кызывыстың хары каш ирги, кадай?

— Та. Та.

— Бо уругнуң хинин сен кескен ышка-жык сен, канчап билбес сен?

(Уланчылыг)

ТЫВА УЛУСТУҢ КОЖАМЫКТАРЫ

Эрткен дүне дүжүмейге
Эзер-чүген кирип хонду.
Эзер-чүген кайын ол боор –
Эрге-карам кээр дээр боор.

Бо-ла дүне дүжүмейге
Богба-чаваа кирип хонду.
Богба-чаваа кайын ол боор –
Борбак-карам кээр дээр боор.

Дүнениң-не дүжүмейге
Түмен чылгы кирип турар.
Түмен чылгы кайын ол боор –
Дунда-карам кээр дээр боор.

Ушпа кулун, турба кулун,
Удатпайн салыптар мен.
Утпа-ла уруг, кагба-ла уруг,
Удатпайн чеде бээр мен.

Какпа кулун, теппе кулун,
Каш-ла хонгаш салыптар мен.
Кагба-ла уруг, утпа-ла уруг,
Каш-ла хонгаш чеде бээр мен.

Кодан чылгы аразында
Хову кешпээр кулун бар бе?
Хоор чоннуң аразында
Хопка кирбээр уруг бар бе?

Кара-Дайым шаппас силер,
Камнап мунар адым чүве.
Карам кысты кончуваңар,
Кончуг ынак эжим чүве.

ЫТ ДУГАЙЫНДА УЛЕГЕР ДОМАК

Ыт думчуу борбаңнатпас,
Кижикараа кылаңнатпас.

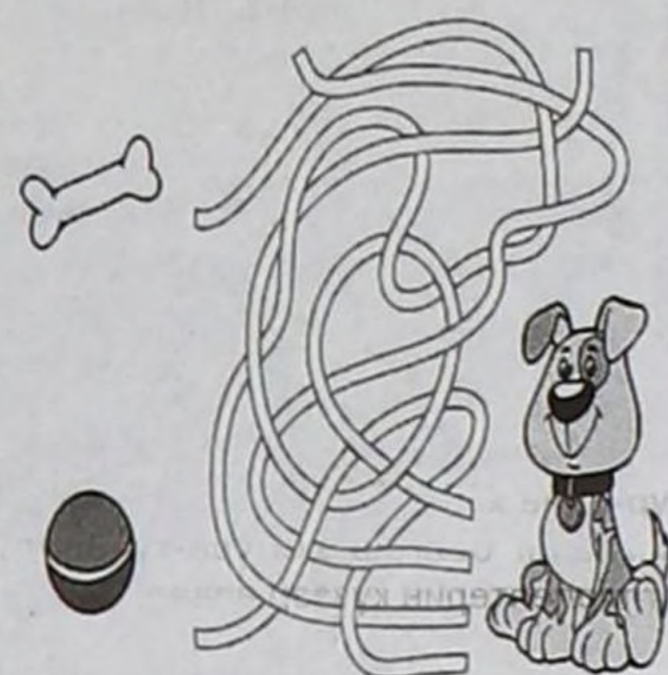
Ийи ыт аразынче сөөк октавас,
Ийи кижикараа аразынче сөс октавас.

Дүне – таңныыл,
Хүндүс – кадарчы.

Малынга – кадарчы,
Эззинге – эш.

Шывык туткан кижиге – ыт өштүг,
Шынын сөглээр кижиге – кижикөштүг.

ОРУКТУ ЫТКА АЙТЫП БЕР

Аяк шайны аартап ора...

• Моңгуш ЭРГЕП,
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү

ӨДҮГЕНДЕ ЧАЙЛАГ

(Тоожудан эгелер)

ЧАРАШ МАЛ

– Сонуургап турарың шын-дыр, Өнер. Кижик азыраан малда иви дег шиник-чараш мал кайда боор – деп, мен ивилерни кайгап-ла ханмас боорумга, Самбуевич чугаалай-дыр. – Бо узун чайны өттүр магазын хандыр көрүп, билип-ле алыр кижик-дир сен ийин. Берт-бежел сын-тайгаа-даа, улуг харга-даа, малгаш-тулаага болгаш суг-чарга-даа тура дүжүп боолбас, адаккыр, шыырак, мунуп чорда, деш-дөвүнчүк дивес мал-ла болгай. Кижик чер-черинге мунуп чоруурга, ак сагышты мырыңай кедергей. Дыны-биле балдырлай баглааш, ояткарып каарга, каш-даа хонуктарда оон ыравас, олаага-ла эззин манап ойттап турар. Магалыг мал боор – кижик азырап-ла ханмас.

Мен ивилерни чоогундан улам улуг сонуургал-биле көрүп-ле, магадап-ла чоруп тур мен. Өргөннер дег быжыг узун буттарлыг, кулузун дег кылаңдыржып турар суук дүктөрлүг, хоюг кара карактарлыг, хачыланып турар узун кулактарлыг, аң ышкаш ак таңнарлыг мал-ла болду.

Бажын каастаан шыргай хүрең мыйызы дээрге мунган кижиниң арнын безин дуглай бээр, ушкан дыттың улуг дазылдары-ла.

Ам билип турарымга, ивилер эр, кызының, хар-назынының аайы-биле тус-тус аттарлыг боор чүве-дир.

Кыс ивилерни – мындылар дээр, чазап каан эр ивини – чары дээр, бугаларны – эдерлер дээр.

Чаш оолдарын бызаалар дээримге, анайлар дээр чүве деп, Артыш-оол айттып берген. Ол хирезинде мындыларның эмгилериниң допшулары өшкүнүү дег ийи эвес, а инек ышкаш дөрт болур чорду.

Эми чымчак, сагдынгыры аажок. Артыш-оол баалыңныг ногаан стакан тудуп алган, бедик кара-ой иви саап тур, а улуг улус дискеттендир олуруп алган саар болду. Мен улуг-даа, бичии-даа ивилерже көргөш, үргүлчү-ле «иви» деп-ле турарымга, таарымча чогу кончуг болган. Оолдар менче көргөш, хүлүмзүрүрлер, а демги ийи уруг (сарыг баштыг уругну Оля, а каразын Чойганмаа дээрин оолдардан билип алган мен) мени бир катап дыңнааш, баары каткыже каттырышканнар.

– Анайже көрүп алгаш, «бичии иви» дээр! Аамай оол-дур, хи-хи-хи!

Черле эр кижик каяа-даа чорааш, эрезин-не көргүзөр болза, эки чүве-дир

БҮРҮЛБААЗЫН ЧУГААЛАП

СУГ-БАЖЫНЫҢ ЭЭЗИ КАДАЙ

Чаа-Хөл кожуунуң девискээринде Шанчыг деп чер бар. Ол кончуг тараалаң чер. Аңаа чиңге-тарааның болгаш ак тарааның дүжүдү кончуг чаагай болур. Ынчаарга Шанчыг биле Улуг-Хемниң аразында Суг-Бажы деп чайлаг болгаш күзег чурт бар. Ол Суг-Бажыга ак аъттыг кадай кижик кезээликтей көстүп келир. Бирде Улуг-Хемниң эриинден үнгөш, аңаа доктаар, бирде Шанчыгның хун бадар талазында даг бажындан дүжүп келир. Доктаар чери Суг-Бажы. Ол ак аъттыг кадай кижик даады агаарга ужуруп чоруур болгаш ыяңгылыг ырлар ырлап чоруур дижир. Ол шын чүве чораан.

Бир катап, хун ажып бар чорда, Суг-Бажыга келген мен. Караам уунда ак аъттыг кадай кижик көстүп келген.

– Бо черниң хоочун хамнары канчап барганыл? – деп килеңнеп айтыргаш, чиде берди.

ИВИ –
ТЫВАНЫҢ ОНЗАГАЙ МАЛЫ

ийин. Ынчалза-даа кижик черле билбес чүвезин канчаар боорлаан. Сөөлүндө бодап турарымга, уругларның мени каттыржып турарында, хензиг-даа бол, каттырынчыг чүве бар хире болган. Биске дийик кылдыр чижеглеп бодаарга, бызааны-даа көргөш, инек-ле дээр, шарыны-даа, буганы-даа көргөш, инек-ле дээр кижик тыттып келзе, хөктүү кончуг ыйнаан.

Мен уругларның мурнунга мелегейимни катап көргүспөс дээш, шырбайып-ла турган мен: анай, мынды, чары, эдер дээрин дораан-на билип алдым.

Бир-ле эртен шала улуг апаргылаан дыка хөй ивилер аал кедээзинде ойда ойттап чораанын көргөш, кончуг көрүнгүр кижик болуксаан күзелим-биле оолдарны мурнай алгырып-ла дүжүрдүм:

– Дөө база дыка хөй анайлар чорлар. Арай улуг анайлар чорлар. Арай улуг анайлар!

Харын-даа демги Оля биле Чойганмаа дээр уруглар шала ырак тургаш, дыңнавайн барганнар болбас ийикпе. Оон башка база-ла кышкыржып-ла эгелээрлер боор.

– Анайлар эвес – деп, Артыш-оол меңээ айттып берди.

– Таспаннар дээр. Таспан.

Чаа атты утпазы-биле иштимде «таспан, таспан» деп шээжилевишаан, ам-на иви мал аймааның аттарын шүптүзүн билип алдым кылдыр бодап, шөлзөн-шөлзөн басып тур мен.

Бир-ле көөрүмге, кызыл чаактыг Оля холу-биле чер казып турар, кончуу дегет эмдик чарыны мунар деп маңнап келди. Бо кончуг чарыга октадыры ол-дур дээш, мен Оляны кээргей берген мен:

– Эмдик чарыга октадып алдың, Оля.

– Чары эвес ышкыжыл.

– Чары болбайн чүү-дүр. Чары-дыр.

– Чары эвес, доңгур-дур ийин. Доңгур

дээр чоор – ийи харлыг эр ивини.

Оля ам мени каттырбады-даа, меңээ-даа туттурбайн, адаккыры кончуг айттаны каапкаш, доңгурунун сайгыттарын дызы-

радыр чырааладып чоруй барды.

Ивилерниң аттарын доозазын четче билип ап шыдавас-тыр мен кылдыр боданып, арай муңгак апардым.

КАГАР-ЧАРЫ

Чарыларны кончуг-ла мунуксадым, ынчалза-даа мунмайн турдум.

Ында мындыг чылдагааннар бар:

– Дөрт хонукта улаштыр аът чавыдактап келгенимден ийи будум карактар дег аарышкылыг турдулар.

– Чарылардан бодум база сестип турдум. Моон аңдарылза, бо кончуг амытан кижини та канчап кааптар чүве, ызырып, теп кааптар ыйнаан.

Бир-ле эртен Артыш-оолдун челдирип келген чарызын мен баглап чыдырымда, ол чары мени холу-биле каккан деңер даан. Чаагымны сивире шаап бадырыпкан. Хайлыг, аалдың хамык улузу база көрүп турган дивес силер бе.

Чары кырындан черле дүшпөс, шапкылажып-ла чоруур ийи уруг – Оля биле Чойганмаа мени эмин эрттир каттырыштылар.

Адак сөөлүндө мынча диштилер де:

– Чары адаанче бажын суга бээр аамай оол-дур!

Боттары аамайлар! Мен чары адаанче бажым суга берген эвес мен, а анаа-ла доңгая бээримге, ол чарының бодунун мени хапканы ол-дур. Ону билбестер.

Артыш-оолдун ачазы чугаалай-дыр:

– Чамдык, шала эмдиксимээр доңгурлар черле каккыланы бээр боор харын. Холунун чанынче чоокшулап болбас. Алыс-ла шыны-биле алырга, кижик азыраан малда иви дег чааш мал чок: теппес-даа, ызырбас-даа.

Чаагым шыймакталып, ханы сыстып келгилзэн – чарының ол хүүректелип чоруй барган калбак дуогуларының чиди аажок боор чүве-дир ийин. Чаагым шыймактаан ол моома чаа атка чединген болган – оолдар ону Кагар-Чары дижи бергеннер.

Сөөлүндө билип каан мен. Ол ак аъттыг кадай кижик Суг-Бажының ээзи болгаш, олаага чурттап турган улуг назылыг эр-даа, кыс-даа хамнары узуткап турганын билип болган.

ДУҢГУР ЭДЕР МОЙНАЛЫК

Чаа-Хөл кожуунуң Шанчыг чоогунда Мойналык деп чер бар. Ол Мойналыктың чанында эрги чевег чер бар. Дүне болурга, ол Мойналыктан бир дүңгур Улуг-Хем талазындан эдиپ келир. База бир дүңгур Шанчыг талазындан эдиپ келир. Ооң соонда яңзы-бүрү аялгаларлыг дүңгурлер чаржалажып эдер чевег.

Шаг шаанда Мойналыктың эрги чевезинге мөчзэн кижилерни чадагайга салып турган, ынчангаш оларның сүнезиннерин шаг-да мөчзэн хамнарың дүңгурлери кыйгырып турары ол дижир.

(Дүлүш Бырлан оглу Ынык-оол сактып чугаалаан).

МЕРГЕН УГААДЫГЛЫГ ЧАГЫГ-СҮМЕНИ БЕРИП ЧОРААН

Хүндүткелдиг Геше Лобсанг Тхуптен Башкы 1966 чылдың январь 7-де Мурнуу Индияның Симла деп хоорайга тибет сөөктүг өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Ооң ачазы – Пема, авазы – Бхутри ийи ажы-төлдүг бөдүүн күш-ажылчы ада-ие. 1972 чылда, ол 8 харлыг турда, ада-иези сүмөлөшкөш, тибет сарыг шажынның төөгүзүндө бурунгу үеден бээр ат-сураглыг болуп чораан Гелугпа «Гаден Шарце» деп улуг хүрээзинге өөредип кирип каан. Хүрээге бир чыл хире өөренип турда, ол кыс дүңмазы-биле кады хенертен өскүс артканнар. 1972-1995 чылдарда, барык 25 чыл дургузунда, ол-ла хүрээге сарыг шажынның ханы билиглиг философиязын, сутра, тантра өөредиглерин өөренимшаан, хүрээниң бүгү талалыг кижизидикчи күш-ажылын: тарылга, көдээ ажил-агыи, хүрээниң тудугларын, оон-даа аңгы ажилдарын өске эш-өөрү-биле бир дөмей, күүседип кылып чораан. Хүрээ школазынга өөренип тургаш, хуурак сургууларның удурткучу даргазы (президент) бооп турган. Хүрээге өөредилгезин чедишкенин дооскаш, Непалдың төвү Катманду хоорайда Самбуда школазынга ийи чыл дургузунда башкылап ажилдап турган. 1994 чылда сарыг шажынның Гелугпа университетинге тускай шылгалда ёзуугаар сарыг шажын эртемниң (буддизм философиязының) «Геше» деп эртемден чадазын чедип алган.

Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама Тензин Гьятцо Башкының 1992 чылда Тыва Республикага кээп турар үезинде Тыва Республиканың Чазза, Тыва Республиканың Дээди Хуралы тыва чоннуң үндезин шажын-чүдүлгези – сарыг шажынны катап тургузарынга дузалап көөрүнүң дугайында дилегни Ыдыктыг Далай-Лама Башкыга кириген турган.

Делегейде сарыг шажынның кол баштыңы болур Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама Башкының «Тыва чоннуң төөгүдөн бээр чүдүп чорааны үндезин сарыг шажын Тывага катап сайзырадырынга буддизм философиязының эртеми ёзуугаар үлүг-хуузу кирип, бүгү талалыг ачы-дузаны чедирзин» дээн онзагай даалгазы-биле Хүндүткелдиг Геше Лобсанг Тхуптен Башкы 1995 чылдың июль 30-де Россия Федерациязының төвү – Москва хоорайга, август 1-де, Тыва Республиканың найысылалы – Кызыл хоорайга чедип келген. Тыва Республикага бир дугаар туттунган «Түптен Чойхорлиц» хүрээзинге тыва хуурактарны тибет дылга болгаш шажын эртеминге, ёзуалдарына өөредип турган.

Тывага чедип келген үезинден бээр Хүндүткелдиг Геше Лобсанг Тхуптен Башкы тыва чоннуң дыл-домаан өөренип алгаш, чоннуң амыдырал-чуртталгазында таваржып турары яңы-бүрү берге айтырыгларына мерген угаадыглыг чагыг-сүмени 26 чыл дургузунда берип чораан.

Сарыг шажынны өөренип сорулга шилеп алган хуурак болур дээн оолдарны төвүт дылды, ооң грамматиказын номчуп, бижип өөредип, оларның Индияге өөренип чоруурунга материалдыг, мо-

ральдыг ачы-дузанын үргүлчү көргүзүп турган.

Тывага сарыг шажын чүдүлгезиниң шын чурум ёзуугаар катап тургустунарына, бурунгу өгбелериниң ёзу-чаңчылдарын утпайн сагып, оларны катап эгидеринге үлүг-хуузу кирип, тыва дыл кырында сарыг шажынның кол-кол ном-дептерин, чыл санында ай-чурагай календарын тургузуп, парлалгаже үндүрүп турган. Амгы сайзыраңгай үениң байдалының аайы-биле чонга, ылаңгыя төрөл аймактарның, өг-бүлелериниң, элээн каш салгалдарның аныктарына ужур-чөптүг удуртлуга болур чагыг-сүмени берип чораан.

Республиканың шупту булуңнарына дагылга ёзуалдарын эрттирип турган. Ооң иштинде шаг-төөгүдөн бээр дагылгалыг ыдыктыг черлерге, хөлдерге, Хиндиктиг-Хөл, Кара-Хөл, Тожу-Хөл дээш, Мөңгүн-Тайга, Саян сыны, Бай-Тайга, Суклак-Тайга (Кара-Хөлде), Тес-Хемниң, Эрзинниң, Чөөн-Хемчиктин, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарда болгаш өске-даа ыдыктыг черлерге дагылганы чылдың-на эрттирип турган.

1995 чылда Чырыктыг XIV-кү Далай-Лама Тензин Гьятцо башкының даалгазы-биле Тываның найысылалына Цеченлинг деп бир дугаар хүрээни тударының дугайында эгелекчи саналды кириген.

2003 чылда Геше Лобсанг Тхуптен Башкы Ыдыктыг IX-кү Богда-Кегээн Джецун Дагба Кудукту Башкыны Тыва Республикаже чалап, тыва чонга, амгы болгаш келир үениң салгалдарына ачы-буянның камгаламды тургузуп, ыдыктыг Калачакра өөредин эрттирер эгелекчи саналды киригеш, улуг Башкыларның чөпшээрелин, айызын дилээн.

Калачакраның мандала ёзууларын организастап эрттиреринге, улуг үлүг-хуузу кириген.

«Сарыг шажын Тывада» деп документалдыг видеофильмде допчузу-биле ону көргүскен. 2004 чылда Тывага Ыдыктыг Аволакитешвара бурганның ёзууларын эрттирип бээри-биле, Ыдыктыг IX-кү Богда-Кегээн Джецун Дагба Кудукту Башкыны Тываже чалаан.

2006 чылда «Гюдьмед» хүрээниң лама башкылары-биле делегейде эң улуг «Ом мани беме хум» деп ыдыктыг таринаны «Дөгээ» даанга кылып, «Арат» шөлүнге ыдыктыг тускай «Мани хүртүзүн» тудуп кылыр эгелекчи саналды киригеш, бодунуң

дорт хүлээлгези-биле эчизинге чедир боттандырып кылырынга улуг үлүүн кириген.

Тываның чурттакчыларының Геше Лобсанг Тхуптен Башкыдан хүн бүрүде арга-сүме дилеп салган айтырыгларына хамаарыштыр «Чырык дуза», «Светлая помощь» деп буклетти ооң соонда номну үндүргөн. Мерген угаадыглыг арга-сүмелери, чагыглары чонга ёзулуг амыдыралчы удуртлуга болуп чоруур. «Чырык дуза-1», «Чырык дуза-2», «Чырык дуза-3», орус дылда «Светлая помощь-1», «Светлая помощь-2», «Светлая помощь-3» деп бөлүк номнарның автору. Кижилериниң амыдырылынга чугула херек мерген угаадыглыг арга-сүмеден айтырыг-хары системазы-биле тургустунган болгаш, чон аразында ат-сураглыг, эң номчуштуг, үнелиг номнар болуп арттышаан.

2004 чылдан эгелээш, Тыва Республиканың Кызыл хоорайында тус черниң «Ламрим» сарыг шажын ниитилелиниң удуртуп турган. Чыл санында Шагаа мурнунда чаңчыл ёзуугаар «Доржу Чотпа» судур номчулганы, Дөгээ даанда Ыдыктыг мани чоогунга чоннуң сүлдө-сүзүүн, хей-аъдын киискидери улуг номналды эрттирип турган.

Тывага 108 субурганнарны тударын саналдаан. Чоннуң сүзүүн деткип, ыдыктыг субурганны шын чурум ёзуугаар үнелиг арга сүмезин бербишаан, кады кылып турган.

Хөндөргей арт кырында улуг субурганны кылган.

Хүндүткелдиг Геше Лобсанг Тхуптен Башкының бүгү ажил-чорудулгазы үндезин Будда Шакьямуни бурганның сарыг шажын өөредии, судур-ёзуалдары, эмнээшкени, ёзу-чаңчылдары-биле сырый харылзаалыг. Тыва Республиканың чонунуң ада-өгбелерден дамчып келген чүдүлгө сүзүүн деткип, шажын өөредиин таварыштыр мерген угаанны сайзырадып, мөзү-шынарлыг, сагылга-чурумнуг болурунга кижизидер сорулгазын күүседип чораан. Улуг күрүневис Россияның, Тыва чериниң хөгжүп сайзыраары дээш, демниг, эп-найыралдыг болбушаан, ажил-амыдыралына шудургу кызымак, быжыг туруштуг, томаанныг, быжыг сагылга-чурумнуг, бурунгаар чүткүлдүг болурун бүгү назынында чагып сургап чораан.

2002 чылда Геше Лобсанг Тхуптен Башкыны Тыва Республикага сарыг шажынны катап тургузарына кириген үлүү дээш ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

2005 чылда Хүндүлүг Геше Лобсанг Тхуптен Башкыга Тыва Республикага сарыг шажынны катап тургузарына база ооң хөгжүлдизинге кириген ачы-хавыязы, чоннуң сагыш-сеткил кижизидилгезинге кириген идепкейлиг үлүг-хуузу дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Эгээртинмес ачы-буянның хүндүлүг Геше Лобсанг Тхуптен Башкының эне-релдиг сеткилинден бодараан күзелдери бүдөр болзун!

«Ламрим» сарыг шажын организациязы.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө
яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.

Чарлал килдизи – 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация технологийалары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы: график ёзуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 чылда «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 735 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
859,20 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 3500 кезек

Чарлал — Реклама

Утерянное свидетельство об обучении профессии водителя серии 17 №2067105, выданный 15.09.2021 г. ПОУ Кызылское ОТШ РО на имя Ажы Адыг-жы Аяс-ооловича, считать недействительным.

Гадарикте кудукталары
подарып турган. Шының
м. Боксизин. Кызыл хоорайы. Тыва 24

КАЖДУЮ СУББОТУ
В 8:30
ТЕЛЕПРОГРАММА
«ОТ ВСЕЙ ДУШИ»

☎ 8-923-262-14-73

Сеткиливис ханызындан!

«ТУВА 24» ТЕЛЕКАНАЛГА 2500 рубльди төлээш, эргим болгаш чоок кижилериңерниң төрүттүнгөн хүннери, юбилейлери-биле байыр чедирбишаан, Сеткиливис ханызындан! деп хөгжүмнүг байыр дамчыдылганын чылыг-чымчак, чечен-мерген сөстөр дамчыштыр байыр чедирип болур силер.

Чагыгларны Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың №100, 309 дугаар өрээл азы 8 (394)-22-3-39-45 сот. 8-923-267-07-49 дугаарлыг телефоннар дамчыштыр хүлээп ап турар.